

A, Á

ACTIO → *Római jog*

ADÓJOG → *Pénzügyi jog*

ÁGI ÖRÖKLÉS → *Öröklési jog*

ALANYI JOG → *Jogviszony*

ALKOTMÁNY: I. Az alkotmány meghatározása (7.) — II. Az alkotmány kialakulása (16.) — III. Burzsoá alkotmányok (24.) — IV. Szocialista alkotmányok (33.)

I. Az alkotmány meghatározása. 1. Mi az alkotmány? 2. A tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány. 3. Az anyagi értelemben vett és a formai értelemben vett alkotmány szembeállításának bírálata. 4. Az alkotmány tartalmi és formai elemeiről általában. 5. A burzsoá alkotmányok tartalmi elemei és az alkotmányos állam. 6. A szocialista alkotmányok tartalmi elemei. 7. Az alkotmány formai elemei.

1. Mi az alkotmány?

Az alkotmány az államjog kódexe, azaz egy adott ország államjogának legfontosabb szabályait rendszerezett formában összefoglaló törvény (esetleg több egymással összefüggő törvény), melyet a benne foglalt szabályok jelentősége, gyakorlati realizálásuk különleges biztosítékai (ún. alkotmányos garanciák) az ország közönséges törvényei fölé emelnek. Ez a meghatározás az alkotmányt egyértelműen jogszabálynak, jogintézménynek tekinti és az alkotmánynak ezt a sajátosságát húzza alá. Kétségtelen, hogy az alkotmány mint az uralkodó politikai nézetek kifejezője és összefoglalója egyben fontos politikai okmány is. Ám az alkotmány specifikuma — más, ugyancsak jelentős politikai okmányokhoz, pl. a pártprogramhoz viszonyítva — éppen abban áll, hogy az uralkodó politikai nézetek állami akarattá való transzformálását, „törvényerőre emelését” valósítja meg. Azt pedig, hogy adott esetben az uralkodó osztály által egy-egy adott időszakban legjelentősebbnek vagy legalábbis különösen jelentősnek ítélt politikai nézetek törvényerőre emeléséről van szó, azok a különleges biztosítékok dokumentálják, amelyek az alkotmányt a jogszabályok hierarchiájában a közönséges törvények fölé emelik.

Ha az alkotmányt mint jogszabályt (jogintézményt) határozzuk meg, nyilvánvalóan szószaporitásként hatna, ha az alkotmány jogi jellegének kiemelése mellett még külön is összefoglalainánk mindazt, ami a jog lényegéhez amúgy is hozzátartozik. Enélkül is következik ugyanis a meghatározásból az, hogy az alkotmány, mint minden jogszabály, adott uralkodó osztály, illetve osztályok érdekeit fejezi ki, az azoknak megfelelő társadalmi rend erősítését szolgálja.

Meghatározásunk eddig felsorolt elemei az alkotmány törvényi oldalát, jogrendszerben elfoglalt helyét, tehát elsősorban formai jegyeit emelték ki. Ám az alkotmány tartalmára is utalunk akkor, amikor az alkotmányt egy adott ország államjogának kódexeként, azaz az államjog legfontosabb szabályait összefoglaló törvénykönyvként határoztuk meg. A meghatározásnak ez a módja, hogy az alkotmányt az államjogból vezetjük le, nem egyszerűen a meghatározás technikájához tartozik, hanem érdemi állásfoglalást jelent a tekintetben, hogy az alkotmány maga egészében az államjog része, másrészt abban is, hogy nem az alkotmány tételeiből dedukálódik az államjog egésze, hanem megfordítva, az államjog szabályainak rendszeres törvénykönyvbe való ötvözése adja az alkotmányt. E felfogás mellett viszont feleslegessé válik, hogy az alkotmány meghatározásánál újból részletezzük az alkotmány szabályozási tárgyait, azaz megismételjük az államjog tárgyánál már amúgy is elmondottakat. Egyébként az adott ország államjogának jellege, annak szocialista vagy burzsoá volta meghatározza az alkotmány típusát is. Azok az okok, amelyek lehetővé teszik, hogy a szocialista országok államjoga, mint a jogrendszer vezető ágazata, anyajoga, ne csupán a közjog, hanem az egész jogrendszer alapvető tételeit magába zárja, egyben a szocialista alkotmány legfontosabb tartalmi jellegzetességeit is meghatározzák, ezzel elhatárolják az alkotmány burzsoá típusától.

Az alkotmány meghatározását a törvényhozási technika oldaláról vizsgálva, külön kérdésként vehető fel, hogy mennyiben indokolt az alkotmányt kódexnek, törvénykönyvnek tekinteni. Kétségtelen, hogy az alkotmány, mint az államjog kódexe, más jogágazatok

kódexeivel összevetve igen sok sajátos vonást mutat fel. Így: az államjog szabályainak viszonylag kisebb hányadát öleli fel az alkotmány, több a kódexen kívüli jogszabályra, esetleg törvényre való utalás stb. Ezek azonban inkább mennyiségi, mint minőségi különbségek. Amellett arra is figyelemmel kell lenni, hogy az újabb kodifikációs gyakorlat sok esetben alkalmaz az alkotmányhoz hasonló szabályozási módszereket más jogágak alapvető normáinak összefoglalása esetén is.

2. A tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány.

Az alkotmány közel kétévszázados története során a polgári jogirodalomban igen sok kísérlet történt az alkotmány általános meghatározására. Ezek egy része a maga korában adekvát módon fejezte ki az alkotmány lényegét, más részüik minden tudományos igény nélkül egy-egy politikai törekvés számára szállította a legmegfelelőbbnek tűnő „elméleti” alátámasztást.

A legkorábbi „ideologizált” alkotmányfogalom az ún. *tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány szembeállításában* jelentkezett. Az alkotmányt — tágabb értelemben véve — az államszervezettel azonosították, míg szűkebb értelemben vett alkotmányon az állami főhatalom gyakorlását szabályozó és korlátozó jogszabályok összességét értették. Az alkotmány tágabb fogalmát elfogadva minden államnak van alkotmánya. Hiszen államszervezet az önkényuralom viszonyai mellett is létezik. A tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmányfogalom egészen nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy az alkotmány létét a feudális államszervezet viszonyai között is megállapíthassák, és ezzel is csorbítsák a polgári átalakulásért, illetve a haladóbb polgári intézmények bevezetéséért kibontakozó küzdelmek életét. Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar jogtudomány a szabadságharc bukását követően, a Habsburg abszolutizmus első éveiben vette át az osztrák jogirodalomból előbb a tágabb értelemben vett alkotmány fogalmát (tehát az alkotmánynak azt a meghatározását, melynek alapján az önkényuralom időszakában is meg lehetett állapítani valamiféle alkotmány létezését). Ezzel szemben a szűkebb értelemben vett alkotmány és annak olyan értelmű meghatározása, mely legalább feltételezte az állami főhatalmat gyakorló szervek tevékenységének jogi szabályozottságát és egyben tevékenységük jogi korlátait, csak 1862-ben kapott helyet a magyar jogirodalomban, már abban az időszakban, amikor a Habsburg-ház is megtette az első lépéseket az önkényuralom felszámolására. (Vö.: Pauler T.: *Jog- és államtudományok enciklopédiája*, Pest, 1851, illetve 1862. kiadás 231. §.)

Különben a szűkebb értelemben vett alkotmány keretei között is elfért a feudális jellegű államszervezet fenntartása, tehát az sem tartalmazza az alkotmány egyetlen lényeges elemét sem.

A tágabb értelemben vett alkotmány fogalmát egyébként a *constitutio* szó legáltalánosabb felfogásából etimológiai magyarázatából alakították ki, annak az államra való egyszerű átvételével. A *constitutio* szót ugyanis a legkülönbözőbb tudományokban, így a természettudományokban is (pl. a biológiában) használják abban az értelemben, hogy valaminek a felépítése, belső szervezete. Ebben a széles értelemben többször előfordul a *constitutio* (alkotmány) szó a 18. század politikai irodalmában a társadalom vagy az állam felépítésének, belső szervezetének megjelölésére, anélkül, hogy ez alatt az általunk vizsgált alkotmányt értenék. (L. erről részletesebben Kovács István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*, Bp. 1962. 43—44. o.) Az utóbbi évtizedekben egyébként már a burzsoá államjogi irodalom sem használja a tágabb értelemben vett alkotmány fogalmát. Bizonyos nyomai azonban mai napig is feltalálhatók a politikai és a népszerűsítő irodalomban. Az viszont a felszabadulás előtti magyar közjogi irodalom elmaradottságát és reakciós jellegét tükrözi, hogy a közjogi művek többsége még a két világháború közötti évtizedekben is a tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány keretei között maradván határozta meg az alkotmányt. Molnár Kálmán, a felszabadulás előtti évek közjogásza szerint pl. „Alkotmány! alatt azt a szervezetet értjük, amelyben az állam hatalmi élete lejátszódik. Így tekintve minden államnak van alkotmánya...” (Magyar Közjog, Pécs, 1929. 244. o.) Polner Ödön szerint pedig „az állam összetételének és szervezetének, vagyis megalkotottságának... rendje az állam alkotmánya.” (Vö.: Polner Ödön: *Az állami élet néhány főbb kérdése*, Bp. 1935.)

A tágabb értelemben vett alkotmány tehát egyszerűen az államszervezet tényleges állapotát tekinti alkotmánynak és nem is utal annak magát az államszervezetet is kötelező jogi szabályozására (ezért mondjuk azt, hogy a tágabb értelemben vett alkotmány keretei között az önkényuralom is elfér), addig a szűkebb értelemben vett alkotmány az államhatalom gyakorlásának jogi szabályozottságát, ebből eredő korlátait emeli ki.

3. Az anyagi értelemben vett és a formai értelemben vett alkotmány szembeállításának bíráta.

A szűkebb értelemben vett alkotmányból fejlődött ki az anyagi értelemben vett és a formai értelemben vett alkotmány megkülönböztetése, illetve szembeállítása. A szembeállítás leglényegesebb mondanivalója, hogy az anyagi értelemben vett alkotmány és a formális értelemben vett alkotmány általában nem fedik egymást. Gyakran nem kerül a formális érte-

lemben vett alkotmányba minden olyan szabály, ami anyagi értelemben véve alkotmány-nak minősül, és megfordítva, a formális értelemben vett alkotmány többnyire tartalmaz olyan szabályokat, amelyek nem részei az anyagi értelemben vett alkotmánynak. Az anyagi értelemben vett alkotmány legáltalánosabban elfogadott meghatározása Jellinek nevéhez kapcsolódik. Ez a meghatározás annyiban fejleszti tovább a szűkebb értelemben vett alkotmány fogalmát, hogy azt kiegészíti az egyén jogaira, az egyén és az államhatalom viszonyára vonatkozó jogszabályok összességével. „Az alkotmány szabályként azokat a jogtételeket foglalja össze, amelyek az állam legfelsőbb szerveire vonatkoznak, rögzítik azok egymáshoz való kapcsolatát és működési körét, valamint az egyén alapvető viszonyát az államhatalomhoz.” (Vö.: Georg Jellinek: Allgemeine Staatslehre, Berlin. 1900. 461. o.) Az anyagi meghatározások azóta kialakult változatai lényegében a Jellinek-féle meghatározás elemeit variálják — egészen a legújabb időkig. Napjaink egyik legismertebb angol alkotmányjogásza Hood Phillips szerint pl. „az alkotmány azoknak a jogszabályoknak, szokásoknak és konvencióknak a rendszere, amelyek megállapítják az állami szervek megalakulását, hatáskörét és szabályozzák a különböző állami szerveknek egymáshoz és a magán-személyekhez való viszonyát”. (Hood Phillips: Constitutional and administrative Law, 5. ed. 1973. 5. o.) Nem nehéz megállapítani, hogy ez a meghatározás egészében a Jellinek-féle meghatározásra épül, mégis azzal az eltéréssel, hogy az egész államszervezetet befoglalja az anyagi értelemben vett alkotmányba, emellett az iratlan angol alkotmány sajátos problematikáját is figyelembe véve, a jogszabályok mellé, azokkal egyenrangú elemekként felveszi a szokást és az alkotmányos konvenciókat is. Igen sok az olyan anyagi meghatározás, mely az állampolgárok és az állami szervek közötti viszonyokat, illetve az állampolgárok jogait elhagyja. Ez nem feltétlenül jelenti az állampolgárok jogainak figyelmen kívül hagyását. Többnyire azzal az elméleti állásfoglalással magyarázható, mely az ún. szabadságjogokat egyszerűen jogon kívüli szférának tekinti, abból kiindulva, hogy az állampolgárok tevékenységét az állami szervek működése csak akkor korlátozhatja, vagy érintheti, ha azokat a jogszabályok felhatalmazzák. Ebben az értelemben tehát azok a jogszabályok, amelyek az állami szervek felépítését és működését (hatáskörét) meghatározzák, egyben (negatív formában) automatikusan garantálják az állampolgári alapjogokat, illetve szabadságjogokat is (ún. reflexjogi szemlélet). Az anyagi meghatározások e típusából is közlünk néhány példát. W. Kági szerint az alkotmány az államélet jogi alaprendje. (W. Kági: Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates. 1945.

40. o.) Csaknem szó szerint ugyanezt mondja Biscaretti di Ruffia, aki szerint „az alkotmány azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák az állami berendezkedés legjelentősebb elemeit”. (Vö.: P. Biscaretti di Ruffia et Stefan Rozmarin: La constitution comme lois fondamentale dans l'Europe occidentale et dans les Etats socialistes, Turin, 1966. 4. o.) R. Chapus francia államjogász szerint „Az anyagi értelemben vett alkotmányt azok a jogszabályok alkotják, függetlenül attól, hogy tartalmazza azokat az írott alkotmány vagy sem, . . . amelyek meghatározzák az állam politikai rendszerét, azaz: kormányzati rendszerének berendezését.” (Vö.: Cours de droit constitutionnel et d'institutions politiques. Paris, 1970. 202. o.) Hozzá kell tenni, hogy a könyv más helyén hasonlóképpen határozza meg az alkotmányjogot, tehát az alkotmányt — anyagi értelemben — az alkotmányjoggal azonosítja (3. o.), majd külön is megmagyarázza, hogy kormányzati rendszeren vagy politikai rendszeren (a kettőt azonosnak tekinti) az állam legfelsőbb szerveinek (államfő, legfelsőbb képviselői szerv, kormány) felépítését, jogi helyzetét érti. Nem nehéz megállapítani, hogy ezek az állítólag az alkotmány tartalmára épülő meghatározások valójában az alkotmány egyetlen lényeges elemére sem utalnak. Egészen másként kell megítélnünk az ún. formális értelemben vett alkotmányt. *Formális értelemben* vett alkotmánynak tekintik azokat a törvényeket, amelyeket az egyes államok kifejezetten alkotmánynak nyilvánítanak, illetve, amelyek elfogadását (és módosítását) különleges eljáráshoz kötik s ezzel a jogforrások hierarchiájában a közönséges törvények fölé helyeznek.

A formális értelemben vett alkotmány fogalma valóban tartalmazza az alkotmány leglényegesebb külső, ebben az értelemben formai ismertetőjegyeit. Ám nyilvánvalóan nem helyettesítheti az alkotmány ennél teljesebb, az alkotmány tartalmi és formai jegyeit együttesen kifejező meghatározást. Ma már azt is könnyen megállapíthatjuk, hogy az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállítását tulajdonképpen nem más, mint az anyagi és formai értelemben vett törvényfogalomnak az alkotmányokra való egyszerű átvétele.

A szocialista állam- és jogtudományok elutasítják mind az anyagi és formális értelemben vett törvény, mind az anyagi és formális értelemben vett alkotmány szembeállítását, nagyban-egészben hasonló érvek alapján. Nincs értelme ugyanis az olyan meghatározásnak, mely elválasztja egymástól az alkotmány tartalmi és formai elemeit. Az alkotmány és törvény egyaránt jogszabályok. Tartalom nélküli jogi forma a valóságban nem létezik, ezért azonos értékű, egymással versengő meghatározásokként nem állíthatók egymással szembe a jogszabály tartalmára és formájára épülő meghatározások.

4. Az alkotmány tartalmi és formai elemeiről általában.

A szocialista állam- és jogtudományok az alkotmány olyan meghatározását fogadják el, amelyek mind tartalmi, mind formai vonatkozásban tükrözik az alkotmány lényeges vonásait. Az alkotmány-fogalom kimunkálásánál tehát általában abból indulnak ki, hogy az alkotmány formai és tartalmi elemei egymással szoros kölcsönhatásban vannak, az alkotmányban elválaszthatatlan egységet alkotnak.

A formai elemek emelik az alkotmányt legmagasabbrendű jogforrássá, helyezik a jogrendszer élére. Az alkotmány realizálásának, gyakorlati végrehajtásának folyamatában ezek a formai elemek nemcsak tanúsítják, dokumentálják az alkotmányban foglalt jogszabálytartalomnak minden más törvénynél nagyobb jogi erejét, hanem egyben tevőlegesen segítik az alkotmány realizálását éppen azért, hogy mint speciális, csak az alkotmányra jellemző biztosítékok támogatják az alkotmány végrehajtását. Az alkotmány végrehajtása során tehát az alkotmány jogi ereje nem azért nagyobb a közönséges törvényeknél, mert alapvető, azoknál tartalmilag jelentősebb szabályokat tartalmaz, hanem azért, mert e jogszabálytartalmat különleges előírások a közönséges törvények fölé emelik. Kis szójátékot is megengedve magunknak, azt is mondhatnók, hogy az alkotmány végrehajtása során az állampolgárok, azok állami és társadalmi szervei nem azért kötelesek az alkotmányt alaptörvénynek tekinteni, mert az alapvető szabályokat foglal magában, ellenkezőleg, az alkotmány minden tétele kizárólag azért minősül a jogrendszer alapvető szabályának, mert azt az alkotmány rögzíti. Az alkotmányozás folyamatában mindez megfordul. Az alkotmányozó éppen azért veszi körül különleges biztosítókkal az alkotmány rendelkezéseit, mert azok tartalmát, az általuk szabályozott társadalmi viszonyokat (azaz „az alkotmány szabályozási tárgyát”) különösen jelentősnek itéli. Végső soron tehát az alkotmány elfogadásának és realizálásának egymással szoros kölcsönhatásban levő egységes folyamatában is érvényesül az a tétel, hogy a forma és tartalom viszonyában a tartalomnak van elsődleges, a formát meghatározó, alakító szerepe.

Az alkotmány tartalmi és formai elemeinek ilyen felfogása mellett az is világossá válik, hogy a szocialista állam- és jogtudományok nem fogadják el ugyan az anyagi értelemben vett és formai értelemben vett alkotmányok megkülönböztetését és ezeknek önálló alkotmány-fogalmakként való szembeállítását, ám szükségesnek tartják az alkotmány tartalmi és formai elemeinek megkülönböztetését, sőt a tartalmi elemek elsődlegességének hangsúlyozása mellett elismerik a formai elemek viszonylagos önállóságát is. Ezzel valójában az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembe-

állítását leegyszerűsödik arra a racionális magra, ami belőle a szocialista állam- és jogtudományok számára is használható. Nevezetesen: minden jogszabály, így az alkotmány is vizsgálható egyrészt tartalma, az általa szabályozott társadalmi viszonyok oldaláról (tartalmi vagy anyagi megközelítés), de vizsgálható ún. jogi sajátosságai, így pl. az elfogadására, illetve módosítására jogosított szervek, az ehhez fűzött különleges eljárás, a jogszabálynak a jogforrási rendszerben elfoglalt helye stb. alapján. (Külsőformai jegyek, formai megközelítés.)

A tartalmi és a formai megközelítésnek (vizsgálatnak, elemzésnek) mind a burzsoá, mind a szocialista alkotmányok esetén helye lehet. Az is nyilvánvaló, hogy bár a formai megközelítés is jelezheti a két alkotmánytípus közötti eltéréseket, mégis elsősorban a tartalmi vizsgálat emeli ki a burzsoá és a szocialista alkotmányok közötti alapvető különbséget. Az alkotmányok formai sajátosságai között ugyanis szükségképpen több az olyan közös, főként a jogi kultúra általánosan elismert és felhasznált elemeihez kapcsolódó elem, mely a burzsoá és a szocialista alkotmányokban egyaránt megtalálható.

5. A burzsoá alkotmányok tartalmi elemei és az alkotmányos állam.

A burzsoá alkotmányoknak mint a burzsoá államjog kódexekinek tartalmi oldalát erőteljesen befolyásolja az, hogy a burzsoá államjog szabályozási tárgyai között központi helyet foglalnak el az államszervezet intézményei és csak másodlagos szerephez jutnak egyéb szabályozási tárgyak, így pl. a társadalmi berendezkedés fő vonásait meghatározó gazdasági, politikai, kulturális, szociális viszonyok. Ez a burzsoá alkotmányok osztálytermészetéből fakadó sajátos belső ellentmondás, ami azonban nem akadályozhatja meg azt, hogy a burzsoá alkotmányok tartalmi elemeit vizsgálva azokat a elemeket helyezzük első helyre, amelyek elsősorban fejezik ki a burzsoá állami és társadalmi berendezkedés lényegét. Ezeket az elemeket nagyrészt rejtett vagy esetleg tudatosan leplezett formában tartalmazzák az egyes burzsoá alkotmányok. Ez érthető, hiszen nehéz lenne elképzelni olyan alkotmányszövegeket, amelyek nyíltan és félreérthetetlenül leszögezik, hogy az állam a kizsákmányoló kisebbség diktatúrája. Ehelyett a burzsoá alkotmányok többsége a néptől származtatja az államhatalmat és a választókra épülő népképviselet elvét rögzíti mint az államszervezet felépítésének legfontosabb alapelvét. Egyidejűleg azonban rögzíti azokat a speciális biztosítókat is, amelyek a legdemokratikusabb választási rendszer mellett is garantálják a burzsoázia hatalmának fenntartását. Hasonlóképpen: az egész burzsoá állam- és jogrendszer, így a burzsoá alkotmányok is a termelési eszközök tőkés magántulajdonra épülő gazdasági berendezkedés fenntartását szolgálják akkor is, ha esetleg hiányozna az alkotmányból a magántulajdon szentségének és sért-

hetetlenségének nyílt deklarálása. Ez az alapelv egyébként a burzsoá forradalmak idején még elsősorban a feudális maradványok ellen irányult, ezért nyíltan helyet is kapott az alkotmányokban. A burzsoá alkotmányok létrejöttétől kezdve napjainkig egy-egy *uralkodó ún. államalkotó nemzet alkotmányaként töltik be társadalmi funkcióikat*. Akkor is egy adott nemzet uralkodó osztályának érdekeit szolgálják, ha esetleg deklarálják a nemzetek egyenjogúságának elvét vagy az államot alkotó nemzet mellett az állam keretei között élő más nemzetek, illetve nemzetiségek jogainak elismerését is. Végül a burzsoá alkotmányokat fejlődésük egész történelmi útján végigkíséri az az ellentmondás, hogy *kinyilvánítják ugyan az alapvető állampolgári jogokat, azonban nem tartalmazzák azok anyagi biztosítékait*. Am mindezek, a burzsoá állam lényegéhez kapcsolódó tartalmi elemek nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy a burzsoá alkotmányok létrejöttük idején a társadalmi haladást szolgálták és meghatározott feltételek fennforgása esetén ma is társadalmi értéket képviselnek.

Már az alkotmány mint jogintézmény kialakulásával egyidejűleg, az első burzsoá alkotmányok létrejöttékor felmerültek az alkotmánnyal szemben bizonyos tartalmi követelmények, olyan tartalmi elemek, amelyeket az adott időszakban az alkotmány elengedhetetlen kellékének tekintettek. E követelményeket a maguk összességében az *alkotmányos állam* fogalma fejezte ki. Az alkotmányos állam fogalmában az alkotmány tartalma meghatározott társadalmi értékekhez kapcsolódik, az alkotmány tartalmával szemben támasztott bizonyos követelményrendszer foglalt magában. Eszerint tehát az alkotmányos állam nem egyszerűen bármilyen alkotmánnyal rendelkező államot jelent, hanem kizárólag olyan államot, amelynek alkotmánya megfelel az alkotmányos állam fogalmában foglalt speciális követelményeknek. Ez a gondolat már az első polgári alkotmányokat megelőző haladó politikai irodalomban felmerült és ennek nyomán megfogalmazást nyert a francia forradalom 1789. évi deklarációjában is. Eszerint csak az az állam tekinthető alkotmányos állammak, amely garantálja az alapvető jogokat és biztosítja a hatalmi ágak elválasztását. (Szó szerint idézve: „Az a társadalom, mely nem biztosítja a jogok védelmét, sem a hatalmak elválasztásáról nem intézkedik, nem rendelkezik alkotmánnyal.” Deklaráció az ember és polgár jogairól, 1789. aug. 26. 16. §.) Az alkotmányos állam gondolata később továbbfejlődött, az alkotmány más és más eleme kapott kiemelését. Így pl. Robespierre a jogokat tartotta az alkotmány nélkülözhetetlen elemének. Az 1793. évi alkotmány előkészítése során olyan deklaráció kialakítására törekedett, mely egyben minden nép örök időkre szóló alkotmánya, amelynek minden más törvény alá van rendelve. („A jogok deklarác-

ciója minden nép alkotmánya; más törvények természetüknél fogva változnak és ennek alá vannak rendelve; legyen jelen szünet nélkül minden ember előtt; csillogjon az önök köztörvényének élen; ennek a törvénykönyvnek első paragrafusára legyen az ember minden jogának szigorú védelme; a második pedig mondja ki, hogy minden törvény, ami azt megsérti, zsarnoki és semmis.” Robespierre e szavai a Konvent 1793. évi május 10-i ülésén hangzottak el. Idézi: A. Esmein: *Éléments de droit constitutionnel français et comparé*. 1926. 1. köt. 637. o.) A napóleoni háborúkat követően Constant Benjamin azt vizsgálva, hogy melyek az alkotmány feltétlenül szükségszerű szabályozási tárgyai, újra visszatér az 1789. évi deklarációban megfogalmazott alapelvekhez és a hatalmak megosztására, valamint „a politikai és egyéni jogok”-ra vonatkozó szabályokat tekinti az alkotmány nélkülözhetetlen tartalmi elemének. (Vö.: *Cours de politique constitutionnelle*, Paris, 1872. 1. köt. 265. o.) („Tout ce qui ne tient pas aux limites et aux attributions respectives des pouvoirs politiques et aux droits individuels, ne fait pas partie de la constitution...”) Az alkotmányos állam így megfogalmazott elemei alapján mondotta ki először, ugyancsak Constant Benjamin, hogy Angliának van alkotmánya, bár az alkotmány tételeit nem gyűjtötte egybe, egy írott okmányba. „Angliának több mint másfél évszázada van alkotmánya, mert van Habeas Corpus törvénye, Bill of Rights-e, van Magna Charta-ja, jóllehet ez alkalmazhatatlan ma már a maga egészében (inkább csak impozáns emlék), van népképviselő, esküdtekből álló bíróságai. Nem fontos, hogy ezeket a dolgokat nem gyűjtötték össze és nem rendszerezték egymást követő paragrafusokba: ezek az ország alaptörvényei...” (Uo.)

A 19. század folyamán az alkotmányos állam fogalma többirányú változáson ment át. A német—osztrák típusú államjogi fejlődés talán többek között kialakult olyan változata is, mely semmi kapcsolatot nem mutatott a forradalmi hagyományokkal és a társadalmi értékekkel. Az alkotmányos államnak ez a felfogása a múlt század derekán a magyar jogirodalomban is szóhoz jutott. Karvassy szerint pl. „Alkotmánnyal bíró ország alkotmányos országnak hívatik”, tehát minden állam alkotmányos állam, ha van alkotmánya — ám ugyan-csak Karvassy szerint: „a szélesebb értelemben vett alkotmány” is alkotmány. Így végül az alkotmány egészében kimaradhat az alkotmányos állam fogalmából. (Vö.: Karvassy Ágost: *Az alkotmányi és igazságügyi politika*, Pest, 1865. 10. o.) Ez az üres séma azonban viszonylag rövid ideig élt Kelet-Európában is. Tovább élt és fejlődött az alkotmányos állam felfogásának másik változata. Azt lehet mondani, hogy a 19. század végére az a felfogás tekinthető általánosnak, mely az alkotmányos ál-

lam fogalmához hozzákapcsolta az állampolgárok egyenjogúságát és ennek alapján az államhatalom gyakorlásának olyan felépítését, mely legalább a polgári értelemben vett képviselői rendszeren keresztül biztosítja, ha korlátozott keretek között is, az állampolgárok befolyását az állami szervek megalakulására, az állami ügyek intézésére. Az alkotmányos állam ilyen értelemben vett fogalmában fejlődő társadalmi értékek és tartalmi elemek alapján ítélte meg a polgári alkotmányt Lenin a múlt század végén megjelent első munkáiban. „Az alkotmány törvény a nép képviselőinek a törvényhozásban és az államigazgatásban való részvételéről” — állapította meg Lenin 1899-ben az orosz szociáldemokraták politikai céljait vizsgálva. (Vö.: Lenin Művei, 4. köt. Bp. 1953. 271. o.) Később, az 1905-ös forradalom folyamán, amikor konkrétan felmerült az alkotmányos monarchia kialakításának lehetősége, szintén erről az oldalról közelíti meg a burzsoá alkotmány társadalmi jelentőségét. Három alkotmány, avagy az állam felépítésének három formája c. 1905 júliusában közreadott tanulmányában az abszolutizmus, az alkotmányos monarchia és a demokratikus köztársaságok közötti különbségeket elemezve, az alkotmányt mint olyan törvényt említi, mely a *képviselői szervek felépítésén* keresztül kompromisszumot hoz létre a hatalomban részt vevő három tényező: a *cár* (és az államapparátus), a *burzsoázia* (nagyburzsoázia) és a *nép* között. (Vö.: Lenin Művei, 8. köt. Bp. 1954. 567. o.) Itt tehát még világosabban jelenik meg az alkotmányos államnak az a felfogása, mely szükségképpen magában foglalja a népek a hatalomban való valamilyen részesedését.

Nem nehéz belátni, hogy az alkotmányos állam fogalmának különösen olyan történelmi időszakokban volt jelentősége, amikor egy-egy államon belül a feudális kiváltságok ellen folyó küzdelem, a feudális jellegű vagy feudális maradványokkal terhelt államszervezetnek a polgári fejlődés igényeit inkább kielégítő, az alapvető jogokat legalább formálisan elismerő állami berendezkedéssel való felváltása volt napirenden. Ezért bizonyos fokig érthető, hogy a szocialista jogirodalomban többször is felmerültek olyan nézetek, amelyek az alkotmányos állam speciális és csak a burzsoá államokra alkalmazható fogalmának fenntartását idejétmúltnak tartják. Kétségtelen, hogy az alkotmányos állam fogalma alig mond valamit a szocialista államok számára. Am ennek ellenére ma is van bizonyos jelentősége. Különösen a fasiszmus elleni harcban. Az alkotmányos állam társadalmi értékeit tartalmazó fogalma alapján a fasiszta politikai rendszerek akkor is kívül rekednek az alkotmányos állam fogalmán, ha esetleg a legszebb írott alkotmányokkal rendelkeznek.

6. A szocialista alkotmányok tartalmi elemei.

A szocialista alkotmánynak mint a szocialista államjog kódexének tartalmi elemeit álta-

lánosságban a szocialista államjog szabályozási tárgyai reprezentálják. E szabályozási tárgykörök legjelentősebb elemei már az első szocialista alkotmány (az 1918. évi első szovjet alkotmány) létrejöttétől kezdve kialakultnak tekinthetők, átfogják a szocialista állam társadalmi és állami berendezkedésének alapintézményeit, ideértve a legjelentősebb politikai, gazdasági, kulturális, szociális intézményeket. E szabályozási tárgykörök mint a szocialista alkotmány tartalmi elemei elsősorban azoknak a nagy társadalmi értékeknek felelnek meg, amelyeket a nemzetközi munkásmozgalom harcai állítottak az emberi haladásért folytatott társadalmi küzdelmek középpontjába. Egy-egy alkotmány szocialista jellege e társadalmi értékekhez mérve igazolható, függetlenül attól, hogy az adott alkotmány önmagát (vagy az általa rögzített társadalmi berendezkedést) szocialistának deklarálja-e vagy sem. Míg tehát a burzsoá alkotmányoknak az „alkotmányos állam” fogalmában összegezett tartalmi elemei azokat a társadalmi értékeket fejezték ki, amelyeket a feudális rend elleni harcban a polgárság állított a társadalmi fejlődés középpontjába, egyben magának az alkotmánynak a létét dokumentálták, addig a szocialista alkotmány legjelentősebb tartalmi elemei a társadalmi fejlődés magasabb fokát képviselő szocializmus követelményrendszerét foglalják magukban, egyben az alkotmány szocialista jellegének mércéjét jelentik.

E tartalmi elemek a következők: a) termelési eszközök társadalmi tulajdona, b) a proletariátus diktatúrája, c) az államhatalom gyakorlásának a szocialista demokratizmus elvére épülő rendszere, d) a proletár internacionalizmus, e) az alapvető jogok elismerése és azok anyagi garanciái.

a) A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele minden szocialista forradalom alapvető célkitűzése, az uralomra jutott munkásosztály minden alkotmánya egyértelműen kifejezi a termelési eszközök társadalmisításában elért eredményeket. A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével párhuzamosan megy végbe a kizsákmányoló osztályok és a kizsákmányolás felszámolása, a termelt javak elosztásában a szocializmus elvének érvényrejtetése (mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája után). E tartalmi elemek a megvalósult szocializmus alkotmányaiban mint elért eredmények jelentkeznek, míg a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet alkotmányaiban a munkásosztály határozott politikai célkitűzésként, az alkotmány által is megerősített politikai program formájában kapnak kifejezést.

b) A *proletariátus diktatúrája*, illetve a *munkásosztály hatalma* ugyancsak minden szocialista alkotmányban kifejezett megfogalmazást kap. Ezzel együtt rögzítik az adott szocialista államban létező osztályviszonyoknak megfelelően annak az osztályszövetségnek az állapotát

is, mely a munkásosztály hatalmának politikai alapja, azaz meghatározzák azokat a társadalmi osztályokat, illetve rétegeket, amelyek a munkásosztály szövetségeként, a munkásosztály vezetése mellett részt vesznek a hatalom gyakorlásában. Ez az osztályszövetség minden esetben feléleli a dolgozók összes rétegeit. A munkásosztálynak ezen a szövetségen belüli vezető szerepe testesíti meg a munkásosztály hatalmának lényegét. A munkásosztálynak ez a vezető szerepe akkor is érintetlenül megmarad, ha az államon belül már megszűnik a proletariátus diktatúrája és a szocializmus felépítését követően, a kommunizmus építésének feltételei között az állam össznépi állammá válik.

c) *Az államhatalom gyakorlásában a szocialista demokratizmus elve* elsősorban a képviselői demokrácia és a közvetlen demokrácia egymással összekapcsolódó és egymással párhuzamosan fejlődő intézményeinek rendszerében fejeződik ki. A szocialista alkotmányok minden esetben az államszervezetnek olyan formáját rögzítik, amelyen belül — mind helyileg, mind a központban — érvényesül a lakosság egésze által választott képviselői szervek vezető szerepe, e képviselői szervek hálózata alkotja az egész államszervezet felépítésének alapját. A szocialista alkotmányok ezzel együtt mindig meghatározzák az államszervezetnek és az állami tevékenységnek azokat a legjelentősebb elemeit is, amelyek szervezett formában és folyamatosan biztosítják a lakosság közvetlen részvételét az állami munkában, a közösség ügyeinek intézésében.

d) *A proletár internacionalizmus lényege* ma is ugyanaz, mint a Kommunista Kiváltvány megfogalmazása idején, azaz a világ munkásainak, dolgozóinak nemzetközi összefogását, kölcsönös támogatásának szükségességét jelenti a kizsákmányolás felszámolásáért, az ugyancsak nemzetközileg szervezett, a kizsákmányolók hatalmának megdöntéséért folytatott világméretű küzdelemben. Am a proletár internacionalizmus kifejezési formái is változnak az egyes történelmi korszakok változó feltételei közepette. Ez meghatározza a proletár internacionalizmus elvének az egyes szocialista alkotmányokban való megfogalmazását is. Az első szocialista alkotmányok (ideértve az 1918. évi alkotmányt és az ennek példájára létrejövő szocialista alkotmányokat, így a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi alkotmányát is) az egyes országokban lezajló proletárforradalmak nyomán létrejövő szocialista államok valójában a viszonylag rövid idő alatt végbemenő nemzetközi méretű proletárforradalom során kialakuló szocialista világgöztársaság részeként határozták meg. Ez a felfogás még a Szovjetunió megalakításáról rendelkező 1924. évi szovjet alkotmányban is kifejezést nyert. Az addig önálló szovjet szocialista köztársaságok szövetségi államba való társulását az alkotmány úgy fogta fel, mint „új, határozott lépést a

világ összes dolgozójának szocialista szovjet világgöztársaságba való egyesítésének útján”.

Ezt követően a kapitalizmus átmeneti konszolidációja, majd a Szovjetunió ellen szervezkedő fasiszta rezsimek kialakulása miatt előtérbe került az ellenséges környezet által körülvett egyetlen szocialista ország függetlenségének védelme. Ezzel magyarázható, hogy az 1936. évi alkotmány elsősorban a Szovjetunió belső viszonyaira szorítkozik, a nemzetközi munkásmozgalomhoz való kapcsolatát csupán a menedékjog keretei között fejezi ki, utalva arra, hogy a szovjet állam menedékjogot nyújt mindazoknak a külföldi állampolgároknak, akiket a dolgozók érdekeiért folytatott harcukért üldöznek.

A II. világháború után, különösen a szocialista világrendszer kialakulását követően azonban tovább gazdagodott a proletár internacionalizmus elvének a szocialista alkotmányokban való megfogalmazása. Az újabb szocialista alkotmányok vagy kifejezetten a proletár internacionalizmus elvére hivatkozással, vagy a szocialista világrendszer országaihoz való baráti viszonyra utalással fogalmazzák meg az egyes szocialista országok által követett nemzetközi politikai alapelveit.

e) *Az alapvető jogok anyagi garanciáinak kifejezése* a termelési eszközök társadalmi tulajdonának függvénye. Csak az az állam vállalkozhat a jogok anyagi garanciáinak alkotmányba iktatására, mely a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök felhasználásának szervezését is kézben tartja. Ezért érthető, hogy az anyagi garanciák kifejezése egyaránt minden szocialista alkotmány tartalmi eleme. Jelentős eltérést mutatnak azonban az alapvető jogok szabályozásának egyes változatai. Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy a kizsákmányoló osztályok felszámolását megelőzően a szocialista alkotmányok többnyire nem a jogok általánosságából indulnak ki. A jogok többségét, különösen az anyagi biztosítékokat elsősorban feltételező gazdasági, kulturális, szociális jogokat mint a dolgozók jogait fogalmazzák meg. Elsősorban a dolgozók számára biztosítják a jogok gyakorlati realizálásának anyagi feltételeit. A kizsákmányolók felszámolását követően az alapvető jogok a szocialista alkotmányokban is általános állampolgári jogokká válnak. Ez az általánosság azonban ez esetben sem azonosítható a burzsoá alkotmányok jogi megoldásaival. A szocialista alkotmányokban kifejezett állampolgári jogok általánossága a társadalmi fejlődés magasabb szintjén fogja át az egyén és a közösség viszonyát. A jogok általánossága olyan viszonyok között valósul meg, amikor a társadalom minden tagja dolgozóvá vált.

7. *Az alkotmány formai elemei.*

Az alkotmány külső megjelenési formája és az alkotmány elfogadásához, valamint módosításához előírt speciális, a közönséges törvé-

nyektől eltérő követelmények jelentik az alkotmány legjelentősebb formai elemeit.

a) Az alkotmányok első megjelenési formája alapján *írott és íratlan alkotmányokat* különböztetünk meg. Az írott alkotmány alaptípusát az egyetlen ünnepélyes okmányba (görög eredetű latin szóval: charta) foglalt alkotmánylevél képviseli. Ezért az írott alkotmánynak ezt a válfaját kartális alkotmánynak is nevezik. Egyébként a ma hatályos alkotmányok túlnyomó nagy többsége kartális alkotmány. Ilyen az 1949. évi XX. tv.-nyel elfogadott magyar alkotmány is.

Kivételesen előfordul, hogy az írott alkotmány rendelkezéseit *több alkotmánytörvény* vagy *pontosan meghatározott több közönséges törvény* foglalja magában. Az írott alkotmány e típusának első általánosan ismert képviselője az 1875 és 1940 között hatályos francia alkotmány, mely három alkotmánytörvényből állt (1875. febr. 24., 25. és júl. 16-án elfogadott alkotmánytörvények). Az egyes törvények alkotmánytörvény-jellegét a bizonyítja, hogy mindhárom törvény módosítása a közönséges törvényektől eltérő különleges eljárás alá esett. Szocialista államokból is több olyan példát tudunk, amikor több alkotmánytörvényt foglalja magában a hatályos alkotmány rendelkezéseit. Ez a helyzet pl. napjainkban a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, ahol a többször módosított 1960. évi kartális alkotmány mellett még két másik alkotmánytörvény tartalmazza az állam alkotmányát. (A csehszlovák szövetséges államról szóló 1968. évi 143. sz. és a nemzetiségek helyzetét szabályozó 1968. évi 144. sz. október 27-i alkotmánytörvények.) Átmenetileg (1950 és 1963 között) lényegében hasonló helyzet állott fenn a Jugoszláv Szövetési Szocialista Köztársaságban, ahol az 1946. évi kartális alkotmány mellett ugyancsak több alkotmánytörvényt intézkedett a szövetségi rendszert és az államszervezetet érintő változásokról. (l. erről: Új szocialista alkotmányok Bp. 1966. 88—89. o.)

Az *íratlan alkotmány* esetén több, a történeti fejlődés különböző időszakaiban elfogadott különböző szintű írott és íratlan (szokásjogi) jogszabály foglalja magában a hatályos alkotmány szabályait. Ezért az *íratlan alkotmányt gyakran történeti alkotmánynak is nevezik*. Az íratlan alkotmány általában összeolvad az adott ország államjogával vagy alkotmányjogával. Jelenleg íratlan alkotmánya van Angliának. Az 1949. évi szocialista alkotmány elfogadásáig íratlan alkotmánynak minősült a magyar alkotmány is. Az íratlan alkotmány kialakulása a burzsoá átalakulás kompromisszumos útjához kapcsolódott. Különösen alkalmas arra, hogy a nagyburzsoázia és a feudális arisztokrácia közötti kompromisszumnak megfelelően az államhatalom gyakorlásának viszonylag széles területein konzerválja a feudális maradványokat. Meg kell jegyezni, hogy

általában az íratlan vagy történeti alkotmány szabályainak legjelentősebb elemeit tulajdonképpen írott törvények adják. Angliában általában a Magna Charta (1215), a Petition of Rights (1628), a Habeas Corpus törvény (1679), a Bill of Rights (1689), a trónöröklésről rendelkező Act of Settlement (1701), a parlamentről rendelkező törvények, azaz Parliament Act (1911 és 1949), a nemzetközösségről rendelkező Westminsteri Statutum (1931) azok a jelentősebb törvények, amelyeket ma az íratlan angol alkotmány részeinek tekintenek.

b) Az alkotmányok több mint 300 esztendő fejlődése az *alkotmány elfogadására, illetve módosítására a különleges előírások nagyszámú változatát* alakította ki. E változatok jelentős része annyira a jogrendszer formai oldalainak területén mozog, hogy nagyon gyakran csak igen lazán kapcsolódik az érdekelt ország társadalmi viszonyaiban gyökerező adottságokhoz. Több olyan változat is van, mely burzsoá és szocialista országokban egyaránt megtalálható.

E különleges előírások alapján az alkotmány elfogadására jogosult lehet 1. a választópolgárok összessége népszavazással (alkotmányozó referendum), 2. külön erre a célra összehívott alkotmányozó gyűlés, 3. a közönséges törvények elfogadására jogosult szervek — különleges, a közönséges törvényekre megszabott eljárástól eltérő köztörvények mellett. Alternatív megoldások is lehetségesek.

Az első írott alkotmány, amelyet alkotmányozó referendum fogadott el, az 1793. évi jakobinus alkotmány volt. A jelenleg hatályos alkotmányokban is többször előfordul az alkotmányozó referendum intézménye. Az osztrák alkotmány 44. §-a szerint az alkotmány általános revízióját magában foglaló módosítást népszavazás alá kell bocsátani (kötelező referendum). Az alkotmány részleges módosítását is népszavazás alá kell bocsátani, ha azt a parlament bármelyik háza tagjainak egyharmada kéri (fakultatív referendum). Az osztrák alkotmányjogi irodalom szerint egyébként az alkotmány általános revíziójának minősül minden, az alkotmány lényeges tartalmi elemét érintő módosítás. Fakultatív referendumot ír elő az 1958. évi francia alkotmány is. A köztársasági elnök dönt abban a kérdésben, hogy a tervezett alkotmánymódosítást népszavazás alá bocsátja, vagy a parlament két házában együttes ülése elé terjeszti. Ez esetben 3/5-ös többség szükséges a módosítás elfogadásához. Az 1848. évi olasz alkotmány szintén fakultatív referendumot ír elő. Eszerint a módosítást akkor kell népszavazásra bocsátani, ha azt a parlament valamelyik háza képviselőinek együttese, vagy 500 000 választó, vagy öt tartományi tanács kéri. Ilyen esetben sincs helye népszavazásnak, ha a módosítást a parlament mindkét háza külön-külön tagjainak legalább kétharmados szavazatával fogadta el.

A szocialista alkotmányfejlődés során több

alkalommal is előfordult, hogy népszavazással fogadták el az alkotmányt. A jelenleg hatályos alkotmányok közül ilyen a Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi alkotmánya és a Bolgár Népköztársaság 1971. évi alkotmánya, a Kubai Köztársaság 1976. évi alkotmánya. — Az alkotmány módosítását a szocialista alkotmányok általában a legfelsőbb képviselői szervekre bízák — a magyar alkotmányhoz hasonló minősített többség elvárása mellett. Esetenként ezt néhány, a módosító javaslat előterjesztésére, ill. tárgyalására vonatkozó speciális eljárási szabály is kiegészítheti. (Amint pl. a bolgár alkotmánynál.) A Kubai Köztársaság alkotmánya ez alól annyiban jelent kivételt, hogy az alkotmány egyes rendelkezéseinek módosításához népszavazást ír elő. (Alapvető jogok és a legfelsőbb hatalmi szervekre vonatkozó rendelkezések.)

A burzsoá alkotmányfejlődés eddigi útja során többször is előfordult, hogy külön erre a célra összehívandó alkotmányozó gyűlésre bízták az alkotmány elfogadását, illetve módosítását. Napjainkban ez igen ritka. Ma már inkább az a megoldás az általános, hogy különleges eljárási biztosítékok előírása mellett a törvényhozás szerveit tekintik alkotmányozó szerveknek is. Különleges eljárási előírás lehet *a*) a módosítás elfogadásához előírt minősített többség, mely a közönséges törvényhozáshoz megkivánt többség és a teljesen egyhangú határozat előírásának szélső határai között mozoghat; jelentkezhet *b*) a javaslat előterjesztésére, vagy az eljárás egyes szakaszaira megszabott határidőkben, illetve az előkészítés a szavazás különleges módjában, vagy *c*) két, illetve több ház esetén a két ház egymáshoz való viszonyának megváltozott módjában (egyenjóság a törvényhozásban, ugyanakkor valamelyik ház primátusa az alkotmányozásban stb.). *d*) Kivételesen előfordul, hogy az írott alkotmánylevél minden speciális kötöttség nélkül, a közönséges törvényekre előírt eljárás szerint módosítható. Ilyen volt pl. az 1848 és 1944 között hatályos olasz alkotmány.

Az alkotmánymódosítás korlátozásának legszélső esete a *megváltoztatás teljes tilalmát kimondó különleges előírás*. Ez vonatkozhat *a*) az alkotmány egész szövegére, *b*) az alkotmány egy részére, a benne rögzített egyes intézményekre, *c*) szólhat határozatlan vagy határozott időre. E tilalmak közül csupán az egyes intézmények védelme vagy a rövidebb időtartamra megállapított módosítási tilalom képviselhet valamelyes jogi értéket. A marxista államjogtudomány éppen annak a lenini tételnek az alapján, hogy az alkotmányok mindig különös élességgel tükrözik a fennálló osztályerőviszonyokat, több oldalról is kimutatta e tilalmak valóságos értékét. A módosítási tilalmak egyébként főleg a korai burzsoá alkotmányokra jellemzőek. Kivételesen az utóbbi évtizedekben elfogadott alkotmányokban is előfordul-

nak. Így pl. az 1947. évi olasz alkotmány 139. §-a, az 1958. évi francia alkotmány 89. §-a egyaránt kimondják, hogy „A köztársasági államforma nem lehet módosítás tárgya”.

A *föderatív államok alkotmányainak egyik specialitása*, hogy az egész alkotmány vagy az alkotmány egyes tételeinek módosítását az egyes szövetséges köztársaságok hozzájárulásához kötik. Az USA alkotmányának módosítása pl. csak a Kongresszus két házának 2/3-os többségével vagy az összes államok törvényhozó testülete kétharmadának kérelmére kezdeményezhető. A javaslatot külön erre a célra összehívott tanácskozó testület vizsgálja meg és azok akkor válnak elfogadottá, ha azokat az államok háromnegyed részének törvényhozó testülete vagy az államok háromnegyed részének gyűlése elfogadta. Egy államot sem lehet azonban megfosztani — kifejezett hozzájárulása nélkül — a szenátusban levő egyenlő szövetségi jogától.

A *szovjet* alkotmányfejlődés folyamán különböző biztosítékok védik a szövetségi államok jogait az alkotmánymódosító eljárás során. Az 1924. évi alkotmány pl. kimondotta, hogy a szövetségi köztársaságok területe nem változtatható meg hozzájárulásuk nélkül, ugyanígy nem módosítható az összes szövetségi köztársaság hozzájárulása nélkül az alkotmánynak az a tétele, mely számukra az unióból való szabad kilépés jogát biztosítja (6. §). Az 1936. évi alkotmány a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetje két házában (Szövetségi Szovjet és Nemzetiségi Szovjet) külön-külön hozott 2/3 szótöbbségű határozatával módosítható. Az alkotmány szövege egyéb kifejezett korlátozást nem tartalmaz. Fenntartja azonban az 1924-es alkotmánynak azt az előírását, hogy az egyes szövetségi köztársaságok területe csak hozzájárulásukkal változtatható meg (1936. évi alkotmány 18. §-a), kimondja továbbá, hogy az alkotmány 14. §-ában az unió hatáskörébe utalt ügyeket kivéve az egyes szövetséges köztársaságok megőrzik teljes szuverenitásukat (15. §). Ez úgy is értelmezhető, hogy a szövetségi köztársaságok szuverenitását közvetlenül érintő alkotmányos rendelkezések módosítása az egyes szövetségi köztársaságok hozzájárulásához is köthető. Ilyen rendelkezések lehetnek a már említett szabad kilépés joga mellett (amit az 1936. évi alkotmány is felvesz rendelkezései közé és amit a szovjet jogirodalom a szövetségi köztársaságok szuverenitását illetően legfőbb bizonyítéknak és biztosítéknak tekint) az egyes szövetséges köztársaságok státuszának megváltoztatása. Eddig egyetlen ilyen eset fordult elő, nevezetesen az 1940 és 1956 között önálló szövetségi köztársaságként fennálló Karél-Finn Szovjet Szocialista Köztársaságnak az Összoroszági Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság területébe tartozó autonóm köztársasággá való nyilvánítása. Ez a döntés a Karél-Finn SZSZK legfelsőbb tanácsának kife-

jezett hozzájárulásával jött létre, illetve annak kérelme alapján került az átszervezés kérdése a Legfelsőbb Szovjet 1956. évi júliusi ülésének napirendjére.

c) Más differenciálás az ún. *merev és rugalmas alkotmányok* megkülönböztetése. Az alkotmány merevségét elsősorban a módosítási eljárásnak a közönséges törvényektől eltérő volta határozza meg. *Formailag* annál rugalmasabb egy alkotmány, minél kevésbé térnek el a módosítására előírt szabályok a közönséges törvényhozás szabályaitól. Eszerint „legrugalmasabb” alkotmány az ún. íratlan alkotmány. Meg kell jegyezni, hogy nemcsak *formai*, hanem *tartalmi értelemben* is lehet beszélni az alkotmány merevségéről vagy rugalmasságáról. Tartalmilag merevnek kell tekinteni az olyan írott alkotmányokat, amelyek számos olyan részletkérdést is szabályoznak, amelyek szükségképpen gyors változás alá esnek. Részben e körbe esik az ún. *technizált és nem technizált alkotmányok megkülönböztetése*, azaz az alkotmányoknak aszerint való kategorizálása, hogy egyes, az állami főhatalom gyakorlása szempontjából jelentős eljárási kérdéseket milyen részletességgel szabályoznak. Általában a kormány alakításával, a köztársasági elnök választásával, a kormány iránti bizalmatlansági szavazással stb. kapcsolatos kérdések azok, amelyekben az utóbbi évtizedek során számos burzsoá államban különösen részletes alkotmányi szabályozás alakult ki. Ez mindig arra mutat, hogy az adott országon belül nagymértékben kielesedett a parlamenti küzdelem, nemcsak a munkáspártok és a polgári pártok, hanem az uralkodó osztály egyes csoportjai között is. Gyakran említik például az ún. technizált alkotmányok között az 1919. évi weimari alkotmányt, de bátran ide sorolhatjuk az 1946. évi francia és az 1947. évi olasz, valamint az 1949. évi indiai alkotmányt is.

II. Az alkotmány kialakulása. 1. Az alkotmány kialakulásáról általában. 2. A feudális állam alaptörvénye. 3. Az állam szerződéses felfogása és a burzsoá alkotmány kialakulása.

1. Az alkotmány kialakulásáról általában.

Amennyire egységes az államjogi irodalom annak elismerésében, hogy a francia forradalom első alkotmányának elfogadása tetőzte be az alkotmány mint jogintézmény kialakulását, annyira eltérnek az álláspontok, ha az alkotmány kezdeteit kutatják. Az egyes szerzők attól függően, hogy mit tekintenek alkotmánynak, vagy az alkotmányfogalom melyik elemét tartják különösen kiemelendőnek, más és más eredményre jutnak. Nem nehéz belátni, hogy az ún. *szélesebb értelemben vett alkotmány hívei* az emberiség egészen korai történetében is szinte önkényesen választhatják meg azt a korszakot, amikor az államszervezet felépítésének

vagy létrehozásának valamilyen elemét már az alkotmány kezdetleges megjelenési formájaként ünneplhetik. De az ún. szűkebb értelemben vett alkotmány mércéjével mérve is viszonylag könnyű találni olyan ókori vagy középkori jogszabályt, mely az államhatalom gyakorlásának korlátjaként is felfogható, de talán még könnyebb felmutatni olyan filozófiai vagy vallási tételt, ami általában vett fel az államhatalom korlátozásának vagy korlátozottságának vagy jogi szabályozásának követelményét. Az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállításával, illetve az ún. formai értelemben vett alkotmány megkülönböztetése szintén igen tárgy lehetőséget enged az alkotmánygondolat kezdeteinek kutatására, hiszen a legrégebb történeti korszakokban is kimutathatók olyan „törvények”, szabályok, amelyeket tartalmuk fontosságánál fogva egyéb törvények fölé emeltek, vagy amelyeket a közönséges törvények felett álló törvényekre vezettek vissza. Így kapott helyet az alkotmány hívei vagy megteremtői között Platónról és Arisztotelésztől Aquinói Szent Tamásig az ókor és középkor szinte minden nagy gondolkodója. De így válnak számos szerzőnél alkotmánnyá az ókor összes nagy jogalkotásai, így pl. Solon és Servius Tullius törvényei vagy a zsidók 12 törzsre való felosztása mint az államberendezkedés alapjai, de a tízparancsolat is mint Mózes törvényeinek „sum-mája”.

Ha az alkotmányt jogintézménynek tekintjük és az államjog kódexeként fogjuk fel, egészen nyilvánvaló, hogy az alkotmánygondolat első jelentkezését sem kereshetjük másutt, mint az államjogét. Az alkotmány az európai társadalom fejlődésének terméke. Az alkotmány követelése először a feudális állam keretei között jelent meg mint a nyugat-európai burzsoázia jelszava a politikai hatalom megszerzéséért folytatott harcában. Az alkotmány mint burzsoá alkotmány vált először jogintézménnyé. Létrejöttének folyamata a középkor társadalmából kibontakozó, erősödő városi polgárságnak a feudális rend elleni küzdelmével, a korai polgári forradalmakkal, valamint az ezeket előkészítő történeti korszakokkal esik egybe. Az alkotmány kialakulásának folyamatát végül is a polgárság következetesen véghez vitt forradalma, az 1789-ben kezdődő francia forradalom zárta le. A francia forradalom első, 1791. évi alkotmánylevele már olyan kialakult jogintézmény, mely magán viseli az alkotmány összes tartalmi és formai jegyeit. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a korábbi történelmi korszakokból nem mutathatók ki olyan elemek, amelyek közvetlenül hozzájárultak az alkotmánygondolat megformálásához. Majd az államjog kialakulását vizsgálva jelezük a rendi monarchia állami jogi intézményeinek szerepét az új típusú, a burzsoázia érdekeit kifejező állam- és jogrendszer alapjainak megteremtésében (→ *Államjog*). Erre figyelemmel kell lennünk az alkotmánygondolat

kezdetének vizsgálatánál is. Ám mindjárt előjáróban fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a rendi monarchia intézményei csupán eszközök, nemegyszer csupán ideológiai eszközök jelentettek a burzsoázia számára ahhoz, hogy létrehozhassa azt az új típusú államot és jogot, mely összhangban van társadalmi életfeltételeivel.

Az államjogtudomány az alkotmány kialakulásának általában két elemét emeli ki. Az egyik a feudális állam viszonyai között létrejött és a feudális állam jogrendszerében is meghonosodott ún. *alaptörvény* (*lex fundamentalis*), a másik elem az állam szerződéses felfogásának általánossá válása. Az alkotmány kialakulásának ez a két eleme egyben bizonyos fokig az alkotmány létrejöttének két különböző útját is jelöli, attól függően, hogy az adott konkrét alkotmány kialakulásában melyik elem jut döntő szerephez. Azt lehet mondani, hogy az állam szerződéses felfogásának elfogadása és általánossá válása az alkotmány létrejöttének forradalmi útja. A feudális alaptörvényből kifejlődő alkotmány mindig kompromisszumokat jelez, számos feudális maradványt őriz. Ezzel szemben az állam szerződéses felfogásához kapcsolódó első alkotmányok elfogadása az uralomra jutó polgárság forradalmi tettei közé tartozik. A polgárság, az uralomra jutó új osztály az alkotmány elfogadásával mintegy dokumentálni kívánta, hogy félreteszi, „felbontja” a korábbi „államalkotó” szerződést, és annak helyén új szerződést hoz létre. Ezt a szerződést — a forradalmi polgárság ideológiája szerint — a társadalom egyenjogú tagjai kötik annak érdekében, hogy mint az állam egyenjogú létrehozói, „alkotóelemei” az állam egyenjogú polgáraiként vehessenek részt az állam és társadalom életében, az állam céljainak megvalósításában.

Az alkotmány létrejöttének ez a két módozata egyébként csak a szélső esetekben határozható el. A két módozat hatott egymásra, gyakran összekapcsolódott, illetve egymásra épült. Az alaptörvény kategóriáját magát is az uralomra törő polgárság forradalmi ideológiája hozta létre a 16. század végén, a 17. század elején és kezdetben szorosan az állam szerződéses felfogásához tapadt.

Arra is figyelemmel kell lenni, hogy mind az állam szerződéses felfogásának, mind az alaptörvény fogalmának többféle változata alakult ki, és ezek mindegyike speciális módon járult hozzá az alkotmány fogalmának létrejöttéhez.

Az állam szerződéses felfogásának kezdete az investitúra-harc idejére nyúlik vissza és első változata már a 12., 13. századra kialakultnak tekinthető. A szerződéses felfogásnak ez a korai változata még nem vonja kétségbe az állam mint intézmény isteni eredetét, csupán a hatalom gyakorlásának módját vezeti vissza valamiféle pactumra az előkelők és a király között. Ez az az időszak, amikor a mondákba vesző messzi történelmi múltba is visszanyúlnak olyan példákért, amelyek az egyházi és világi

előkelőknek a hatalomban való részesedését igazolhatják. Nem véletlen pl. hogy Anonymus e korban keletkezett Gesta Hungarorumában a magyar államalapítás leírásánál külön hangsúlyt kap a vezérek közötti szerződés, ennek az az eleme, miszerint a vezérek leszármazottai (az előkelők) részesei a hatalomnak, tehát nem hagyhatók ki a fejedelem tanácsából. (A szerződés egyes formulái, de különösen a szerződés megsértésének esetére kilátásba helyezett szankciók megfogalmazása, azoknak a korabeli jogi formulákkal való összehasonlítása egyébként közvetlen segítséget nyújthat a Gesta keletkezési idejének többé-kevésbé pontos meghatározásához is.) E korai szerződéses államfelfogás jogi kifejezési formáit kell látnunk továbbá a 12. század végén, a 13. és 14. században létrejött különböző ünnepélyes Bullákban, e Bulláknak azokban a rendelkezéseiben, amelyek több más intézkedés mellett mindig hangsúlyozzák az előkelőknek a hatalomban való részesedését, vagy legalábbis a hatalom gyakorlásának valamiféle ellenőrzésére való jogukat. Az angol Magna Charta (1215), a magyar Arany Bulla (1222, ill. 1231), a német-római birodalom Arany Bullája (1356) csupán különösen nevezetessé vált példákként emelhetők ki a korszak számos hasonló ünnepélyes törvényhozási aktusa közül. Ugyancsak erre a korszakra nyúlik vissza a német-római birodalomban a császárválasztás alkalmából kiadott feltételek (*conditiones*) eredete, amelyek a magyar állam- és jogtörténetben is jól ismert koronázási hitlevélhez hasonló formában foglalták össze a jelölt és a választófejedelmek között a választást megelőzően lefolyt alkudozások eredményeit.

Az államszervezet felépítésében a rendi gyűlések kialakulása és azoknak a központi hatalomban való erősödő részvétele jelezte a szerződéses felfogás előtérbe kerülését. A spanyol félsziget államaiban a 11. és 12. században, Angliában és a kontinens más államaiban a 13. század második felére és a 14. század első évtizedeire nyúlnak vissza a parlamentek, illetve rendi gyűlések kialakulásának kezdetei. A bizonytalan kezdetek után Magyarországon is a 13. század utolsó évtizedeiben találjuk az első biztos nyomait a rendi gyűlés kezdeti formáinak.

Ez a korai szerződéses felfogás főként a feudális rendi monarchia ideológiai megalapozását szolgálta. Az alkotmánygondolat kialakulását csak annyiban segítette, amennyiben adott történelmi feltételek között a feudális abszolutizmus korlátlan királyi hatalma ellen harcoló burzsoázia a rendi intézményeket is felhasználta küzdelmének ideológiai igazolására. Ettől eltekintve azonban gyökeresen eltér a középkori szerződéses felfogástól az állam szerződéses felfogásának az a válfaja, melyet a középkori városi polgárságból kibontakozó burzsoázia ideológiája és az annak talaján létrejövő politikai

irodalom (főként a kálvinista politikai irodalom) fogalmazott meg. Ez a politikai irodalom ugyanis az állam intézményének eredetét is szerződésre vezeti vissza. A burzsoá alkotmány kialakulása közvetlenül erre a szerződéses fel fogásra épül.

2. A feudális állam alaptörvényei.

A 16. század második felében létrejött kálvinista politikai irodalom eredményeit elsőként Althusius „Politica”-ja foglalta össze (1603). Ez az összefoglalás egyben tanúsítja azt is, hogy kezdetben magát az államalkotó szerződést tekintették alaptörvénynek, illetve az államalkotó szerződést az alaptörvénnyel azonosították.

J. Althusius az egész társadalmat az emberek különböző szintű és típusú „társulásaiból” építi fel. Természeti társulások, mint pl. a család, magánjellegű polgári társulások, továbbá közösségi társulások, mint pl. a községek, városok, tartományok stb. jelzik a társulások különböző szintjeit és fajait. Az állam maga is társulás, éspedig ún. *egyetemes társulás* (universalis consociatio), amelyet nem az egyes emberek, hanem a különböző típusú társulások (így pl. családok, városok, tartományok stb.) hoznak létre, abból a célból, hogy jólétüket és védelmüket biztosítsák. Azok a feltételek és megállapodások, amelyek alapján a különböző társulások az államot létrehozzák, az állam alaptörvényét alkotják. Ez a törvény mindenekelőtt abban különbözött az állam más törvényeitől, hogy azt csak a szerződő felek együttesen módosíthatták. A szerződéses államalapításnak ezt a típusát a 16. század második felében (alig negyedszázaddal Althusius „Politica”-jának megjelenése előtt) a németalföldi tartományok 1579-ben kötött szerződése, az ún. Utrechti Unió példázta. Az Utrechti Unió a spanyol uralom ellen felkelt tartományok egy álamba való egyesülése, azaz új állam alapítása a tartományok szerződése útján. (A 26 §-ból álló szerződés leglényegesebb rendelkezései: a 7 tartomány örök időkre egyesül, hogy egységes köztársaságot alkosson, ha egyik tartományt ellenség támadja meg, mind köteles ellene fordulni, együtt kötnek békét, együttesen üzennek hadat, azonos pénzláb alapján verik a pénzt, végül a szerződést csak az összes tartományok egyetértésével lehet felbontani vagy módosítani.)

Althusius művében a szerződéses államalapítás és az államalapító szerződés alaptörvényi rangra emelése, a közösséges törvényektől való megkülönböztetése általánosított formában jelenik meg, azaz elvileg minden államra alkalmazható.

A közösséges törvények fölött álló és csak az azt létrehozó szerződő felek által módosítható alaptörvény gondolata különös jelentőséget kapott azokban az államokban, ahol az erősödő királyi abszolutizmus egyre inkább kizárólagos királyi felségjogként fogta fel a törvényhozást.

Ilyen viszonyok között Európa számos államában a nemesség és a polgárság, de esetenként a klérus is érdekelt volt abban, hogy legalábbis a törvények egy meghatározott körét illetően megőrizzék a rendi gyűlések részvételét a törvényhozásban. Ehhez többek között az alaptörvény és a közösséges törvény megkülönböztetése is eszközül szolgálhatott. Így érthető, hogy az alaptörvény kategóriájának elismerése igen gyorsan elterjedt az európai kontinens feudális államaiban. Am az a körülmény, hogy az alaptörvény kategóriájának elfogadása egyben közvetlen politikai célokat szolgált, mindjárt meg is magyarázza a feudális alaptörvény sokféle értelmezését és kialakuló számos változatát. Az egyes változatok a legkülönbözőbb összetevőkre épültek. Így pl. visszavetítették az alaptörvény kategóriáját a rendi monarchiákat megalapozó 12–14. századbeli ünnepélyes bullákra, a német császárok és a rendek közötti megállapodást tükröző ún. választási feltételekre, a trónöröklési rendet meghatározó szokásjogi szabályokra, törvényekre, a pápa és a császár közötti egyezségekre, pactumokra. Ebben az értelemben használják pl. az alaptörvény fogalmát a 17. század első felében a német-románi császárság közjogát tárgyaló művek. Ezek nyomán viszonylag korán ismertté válik az alaptörvény fogalma a feudális magyar közjogban is. A 17. század elején a magyar közjogot elsőként tárgyaló összefoglaló munka pl. már használja az alaptörvény fogalmát, és az 1222. évi Arany Bullát jelöli meg Magyarország alaptörvényeként. (Vö.: Artner V.: *Dissertatio politica de regno Hungariae*. Tübingen. 1624. 21. o.) Am azt is meg kell jegyezni, hogy ebben még nem volt egységes az álláspont. Így Schödel néhány évvel később megjelent közjoga csak azt említi, hogy Magyarországnak van alaptörvénye, nem szól azonban arról, hogy melyik törvényt érti ez alatt. (Vö.: Schödel M.: *Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae*, 1629.) Az Elzevir kiadásában 1634-ben szerző megjelölése nélkül kiadott közjogi munka pedig Szent István dekrétumait, illetve fiához írt intelmeit jelöli meg az ország alaptörvényeiként. (Vö.: *Respublica et Status Regni Hungariae*. Ex officina Elzeviriana. 1634. 154. o.)

Az alaptörvénynek ez a válfaja minden nehézség nélkül összefért az isteni eredetű állam gondolatával. De kialakult az alaptörvénynek olyan válfaja is, amely egészében elszakadt a szerződéses gondolatától. Esetenként alaptörvénynek tekintettek minden, az állam központi szervezeteire vonatkozó jogszabályt, függetlenül attól, hogy az írott törvényre vagy szokásjogra épült. De az alaptörvénynek különböző variánsai jöttek létre az állam szerződéses fel fogása mellett is. Az ún. kétszerződéses államfelfogás pl. az államalkotó lényegében fiktív társadalmi szerződés, mint első szerződés mellett (melynek tartalmát a természetjog szabá-

Ilyai fejezték ki) szerződésnek tekintette az állam kormányzati rendszerét meghatározó szabályokat is. Nem az első, hanem ezt a második, elvileg a rendek és az uralkodó család között létrejött szerződést, az ún. pactum subjectionist minősítették alaptörvénynek. Ennek szélső esete az uralkodónak és összes leszármazottainak korlátlan hatalommal való felruházása. Ennek a teljes alávetésnek a talaján létrejövő ún. királyi törvényt (lex regia) is alaptörvénynek tekintették. Ilyen királyi törvényt adtak ki pl. Dániában 1665-ben, mely örök időkre és megváltoztathatatlan formában kötelezte az alattvalókat a király iránti teljes engedelmességre. Am azt is meg kell mondani, hogy a szélső esetektől eltekintve az alaptörvényt mégis úgy tekintették, mint az uralkodó, a király hatalmának valamiféle olyan korlátját, amelyet megsértve az önkényuralom, a zsarnokság bűnébe esik. A 17. század végén, a 18. század elején fokozatosan kialakulnak olyan nézetek is, amelyek igénylik az alaptörvény írott jellegét, vagy legalábbis az uralkodói önkénnyel szemben erősebb biztosítéknak tekintik az írásba foglalt, mint a bizonytalan tartalmú szokásjogra épülő alaptörvényt. Így pl. G. Achenwall az alaptörvény fogalmát tárgyalva megjegyzi, hogy az szokásjogra is épülhet, de mindjárt leszögezi, „hogyha egy államban csak íratlan alaptörvényt találunk, úgy ebből egész bizonyossággal következtethetünk arra, hogy ebben az államban végül is az uralkodó akaratát tartják egyetlen alaptörvénynek”. (Vö.: G. Achenwall: Abriss der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten europäischen Reiche und Republiken, Göttingen, 1749. 17. o.) Ez azt jelzi, hogy számos európai államban a 17. és 18. század folyamán maguk a kiváltságos feudális osztályok is érdekeltté váltak abban, hogy kodifikálják a feudális államjogot. Különösen a trónöröklés joga, továbbá a rendi gyűlések szerkezete, felépítése, hatásköre, a követek vagy küldöttek választásának joga, esetenként azonban a feudális államjog egyéb területei is kodifikálásra kerülnek. Egyik szélső példája ennek a törekvésnek az 1768. évi lengyel alaptörvény, mely az adott időszak feudális lengyel közjogának szinte összes alapintézményét átfogja. De a részleges kodifikációra a magyar jogtörténetből is tudunk példát e korszakból. Ide tartozik pl. az országyűlésre vonatkozó joganyag részleges kodifikálása 1608-ban, a trónöröklést rendező 1723. évi törvények. A feudális államjog kodifikálására irányuló törekvések, mint általában a jog kodifikálásának gondolata, közvetve segítettek az alkotmány létrejöttét.

Sajátosan járult hozzá az alkotmány intézményének létrejöttéhez az alaptörvénynek a 18. század Franciaországában kialakult változata. A megszilárdult abszolút monarchia viszonyai közepette a király magát tekintette a központi államhatalom teljes jogú birtokosá-

nak, így a törvényhozó hatalom egyedüli és kizárólagos letéteményesének. Am magát a törvényhozó hatalmat nem tekintették korlátlanak. Korlátai közé sorolták mindenképp az isteni törvényeket, a természeti törvényeket továbbá az állam alaptörvényeit. Mind az „istenti törvények”, mind „a természeti törvények” fogalma igen bizonytalan tartalmat takart. Igen bizonytalan volt azonban az alaptörvények köre is. A 18. század derekán néhány szokásjogi úton kialakult jogintézményt, illetve jogelvet értettek alatta. Így többek között a trónöröklés szabályait, köztük az ún. száli törvényt, mely a nőket, illetve a női ágat kizárta a trónöröklésből. (Maga a lex salica eredetileg az ún. száli frankok törvénykönyve volt, mely a nőket kizárta a föld örökléséből. Ezt vetítették át később a francia királyság trónöröklési jogára — abban az időszakban, amikor szokásjogilag már amúgy is megszilárdult a fiág kizárólagos öröklődése.) Az alaptörvények közé sorolták továbbá azt a rendi monarchia kezdetein kialakult elvet, hogy a király új adót csak az érdekeltek hozzájárulásával, vagy legalábbis tanácsával állapíthat meg. A 12. és 13. században tulajdonképpen ennek az elvnek az érvényre juttatása fejeződött ki a rendi gyűlések intézményének létrehozásában. Ugyancsak a királyság alaptörvényei között tartották számon azt a 16. századtól kezdve megszilárdult jogszokást, hogy a király által kiadott dekrétumok, rendeletek, pátensek stb. csak akkor és azon a területen hatályosultak, amikor és ahol azokat a parlamentek (az önmagukat a korai középkorban létrejött királyi tanács örökösének tekintő törvényszékek) regisztrálták. E minőségükben a parlamentek a törvényhozó hatalom ellenőrként léptek fel és egy-egy időszak politikai erőviszonyaitól függően a király törvényhozó hatalmát korlátozó természetjogi, illetve szokásjogi alapelveket, vagy éppen az alaptörvényeket tágabban vagy szűkebben értelmezve — megtagadták a király egyes rendelkezéseinek regisztrálását. A parlamentek egyébként általában konzervatív szerepet játszottak. Egy-egy királyi rendelet regisztrálásának megtagadása többnyire a rendi előjogok védelmét szolgálta és a rendek, valamint az abszolutizálódó, illetve abszolút királyi hatalom közötti konfliktusokat jelezte. Míg azonban a 16. és 17. században e konfliktusok mögött elsősorban a feudális uralkodó osztályok egyes csoportjai közötti ellentétek bújtak meg, addig a 18. század derekától kezdve a királyi rendeletek regisztrálásának megtagadása esetenként már a feudális államrend és a burzsoázia közötti feszültség erősödését is jelezte. Az új adók elfogadásának megtagadásában pl. érdekelték voltak ugyan a nemesség és a klérus különböző rétegei is, de elsősorban mégis „a harmadik rend”, a polgárság vagyonát veszélyeztette a közterhek mérték nélküli, önkényes

növelése. A parlamentek egyébként a regisztrálás megtagadását számos esetben kifejezetten politikai eszközként használták. Természetjogi elvekre vagy „a királyság alapvető jogelveire” utalással egymás után tagadták meg a különböző királyi rendeletek regisztrálását olyan esetekben is, amikor ezzel valójában nem az egyes konkrét intézkedések, hanem általában a királyi udvar politikája vagy egyes rendi előjogok megsértése ellen tiltakoztak. A forradalmat megelőző években egyébként sorozatossá vált a már létező adók mértékének emelését, illetve új adók bevezetését célzó királyi rendeletek regisztrálásának megtagadása. A párizsi parlament 1787. év augusztusában hozott határozataiban nemcsak megtagadta az új adókat bevezető királyi edictumok regisztrálását, hanem határozatát egyben azzal tette közzé, hogy a király csak az általános rendi gyűlés előzetes megkérdése után vezethet be új adót. Elsőként tehát a párizsi Parlament vetette fel a rendi gyűlés összehívásának szükségességét. 1788-ban pedig a párizsi Parlament az új adók bevezetése ellen tiltakozva, egyben saját létezését is védelmezve már általánosított formában „alkotmányos” elvnek nyilvánítja, hogy a közterheket emelni csak a nemzet szabadon választott és törvényesen összehívott képviselőinek hozzájárulásával lehet.

A határozat eredeti szövege bizonyítja azt is, hogy ennek az elvnek ilyen általánosított, a rendi előjogoktól elvonatkoztatott megfogalmazásában már erőteljesen szerepet játszott a 18. század Franciaországának az a politikai irodalma, mely — mint később látni fogjuk — tudatosan igényelte az írott alkotmány mint jogintézmény megteremtését. „... tenir pour maxim constitutionnel qu'il ne peut être levé d'impôts que de l'octroi et du consentement de la nation représentée par des députés librement élus et légalement convoqués.” (Idézi: A. Esmein: Cours élémentaire d'histoire du droit français, Paris 1925. 527. o.)

3. Az állam szerződéses felfogása és az alkotmány kialakulása.

Az előzőkben említett példák is mutatják, hogy az alaptörvénynek végül is azok a változatai épültek be a feudális államok jogrendszerébe, amelyek a feudális állami és társadalmi rend megszilárdítását szolgálták. Az alaptörvény létének hivatalos elismerése általában mindig a feudális kiváltságokkal összhangban álló kormányzati rendszer, illetve kormányforma konzerválását jelentette. Ez egyben meg is magyarázza, hogy az alaptörvény feudális típusa miért nem vert gyökeret azokban az államokban, amelyek a 16. század végén, a 17. század első felében forradalmi átalakuláson mentek át, nevezetesen a németalföldi tartományokban és Angliában. Ezzel szemben mindkét ország jelentős előrehaladást mutat fel az állam szerződéses felfogásának továbbfejlesztésében. Elsőként Hugo *Grotiust* kell említeni.

Maga is a megelőző kálvinista politikai irodalom eredményeire támaszkodik, szinte szó szerint átveszi annak megállapításait, egyben a burzsoázia első győzelmes felkelésének, a németalföldi tartományok függetlenségi harcának tapasztalataival gazdagítva alkalmazza azokat a jog területén. Amikor a természetjog elveit a korabeli németalföldi polgárság igényeihez igazítja, ezzel szükségképpen visszahat a kálvinizmus politikai tanainak további fejlődésére. E politikai tanok végső soron Grotius közvetítésével önállósultak és szakadtak ki a kálvinizmus vallási tanításaiból. Ebben az összefüggésben kell értékelni Grotiusnak az alkotmánygondolat kialakításában betöltött szerepét is. Első megközelítésre Grotius államfelfogása Althusiushoz viszonyítva visszalépést jelent annyiban, hogy a kettős szerződés lehetőségét hangsúlyozza. Másrészt Althusiusnál sokkal tudatosabban és élesebben fordul szembe azokkal a nézetekkel, amelyek az állam intézményét isteni eredetűnek tekintik „... az emberek első ízben nem isten parancsára, hanem önként egyesültek rendezett társadalommá s az a tapasztalat vezette őket erre, hogy egymástól elkülönült családok gyengék az erőszakkal szemben. . .”, mondja Grotius. (De iure belli ac pacis. 1. köt. IV. fej. VII. 3.) Ezzel egyben túlhaladja a kálvinista teológiának azokat a tételeit, amelyek minden hatalmat (így az államhatalmat is) istentől származtattak. Grotius államfelfogásában jelentős előrelépés az is, hogy az államot nem különböz, a feudális társadalmi rendben elismert társulások, csoportok szerződésére, hanem általában „az emberek” megállapodására vezeti vissza. Ezzel egyben utat nyit azoknak a politikai tanításoknak a kialakulásához, amelyek tudatosan az egyénekből álló nép akaratára építik az államot létrehozó társadalmi szerződést. Sajátos kettősség jellemzi Grotiusnak a kormányzati rendszert, illetve kormányformát meghatározó második szerződéshez való viszonyát. Látszólag itt sem hoz újat. Ezt a második szerződést megkülönbözteti a törvényektől és hangsúlyozza, hogy azokat a törvényektől eltérően, az uralkodó nem módosíthatja. A burzsoá alkotmányjogi irodalom e megkülönböztetés miatt említi Grotius az alkotmánygondolat megalapozói között. Valójában azonban itt Grotius nem tesz mást, mint megismétli Jean Bodinnak a törvények és az uralkodó szerződésai közötti viszonyról vallott felfogását. Egyébként éppen e második szerződéssel összefüggésben kifejtett álláspontja bizonyítja, hogy Grotius szerződéses államfelfogása jelentős visszalépést jelent Althusiushoz viszonyítva. Grotius ugyanis megengedhetőnek tartja, hogy ebben a második szerződésben az alattvalók minden jogukról lemondjanak és „egészében odaadják magukat az uralkodónak”. Függetlenül azonban attól, hogy milyen jogokat biztosítottak az uralkodónak, vagy milyen jogokat tartottak

fenn maguknak, az alattvalóknak semmilyen ellenállási joguk nincs, mert „a főhatalom birtokosainak nem lehet jogosan ellenállni”. Másrészt, és éppen ebben áll Grotius kettőssége — megkonstruálja az elháríthatatlan végszükség esetét és anélkül, hogy ennek ismertető jegyeit részletezné, végszükség esetén igen tágra nyitja az ellenállás lehetőségét. A népnek számadással tartozó uralkodók esetén pedig (a kálvinista politikai irodalom általában ilyennek tekintette az uralkodót, ha mellette a törvényhozás jogát is gyakorló rendi gyűlés működött) az uralkodó halállal való büntetését is lehetségesnek tartja, „ha vétkezik a törvények és az állam ellen”. De az elmondottakon túlmenően is egész rendszerét dolgozza ki azoknak az eseteknek, amelyekkel a főhatalom birtokosa olyan mértékben korlátozható, vagy korlátozottnak tekinthető, hogy vele szemben megengedett a jogos ellenszegülés. Emellett hangsúlyozza azt is, hogy a kormányzat rendszere nem tekinthető egyszer és mindenkorra meghatározottnak. Az változásoknak van alávetve, az abszolút uralkodó hatalma is korlátozható, de megfordítva az az állami főhatalom, ami addig a nép egészét illette (pl. egy köztársaságban), megosztható a nép és egy trónra emelt egyeduralkodó között.

Végül is Grotiust elsősorban azért kell az alkotmánygondolat megalapozói között is számunk tartanunk, mert jogi formák között fejezte ki a legfelsőbb hatalom gyakorlásának számos olyan korlátját, amelyek később, a burzsoá alkotmányok létrejöttével, az alkotmánybiztosítékok, illetve az ún. alkotmányos garanciák között kaptak megfogalmazást.

A 17. század angol forradalma elsősorban nem elméleti művekkel, hanem a forradalom során létrejött valóságos intézményekkel járult hozzá a szerződéses államfelfogás, egyben az alkotmánygondolat fejlődéséhez. Elsőként az angol forradalom során jött létre az az okmány, amely magán viseli a burzsoá alkotmányok kezdeti jegyeit.

A forradalom balszárnyát képviselő levellerek, azaz egyenlősítők, 1647. okt. 27-én terjesztették a hadsereg tanácsa elé azt az okmányt, mely „A nép szerződése” (The Agreement of the People) címet viselte és a forradalom során megvalósítandó demokratikus politikai rendszer kialakításának programját tartalmazta.

A „nép szerződése” természetesen nem a mai értelemben vett alkotmánylevél, vagy legalábbis nem tudatosan lép fel ezzel az igényvel, mégis tartalmazza egy alkotmánylevél összes elemeit. Egyenlő választójog és az egyenlő választási kerületek alapján megállapítja a legfőbb hatalmat gyakoroló legfelsőbb képviselői szerv, a parlament felépítését, összehívásának kötelező időpontjait, valamint az így létrejött képviselői szerv teljhatalmát. Kifejezetten is rögzíti, hogy a parlament „csak a választóknak van alárendelve”, döntése függet-

len „más személyek vagy személy beleegyezésétől”. (Vö.: The Agreement of the People, as presented to the Council of the Army, 1647. okt. 28. The Constitutional Documents of the Puritan Revolution 1625—1660. Oxford, 1947. 333. és köv. o.) Ezzel lényegében a köztársasági kormányformát fogalmazza meg. A parlament hatáskörébe tartozó ügyeket azzal a záradékkal határozza meg, hogy az kiterjed minden ügyre, „amelyet a választók (közvetlenül vagy értelemszerűen) nem tartottak fenn maguknak” (IV. szakasz). Majd fel is sorolja a parlament törvényhozó hatalmának korlátait. Éspedig: nem intézkedhet a lelkiismeret, a vallás, az istentisztelet gyakorlásával kapcsolatos kérdésekben, melyet „nem adnak át semmiféle emberi hatalomnak”. Naiv, de őszintén ható megfogalmazással kiveszi a parlament hatásköréből a kötelező katonai szolgálat bevezetésének jogát, kimondván, hogy míg elegendő pénz van arra, hogy a parlament katonákat fogadjon, „addig lesznek olyan alkalmas emberek szükséges mennyiségben, akik készek felsorakozni az igaz ügy érdekében”. Tiltja az olyan törvényhozást, amely sértené a jogegyenlőség elvét és kimondja, hogy a törvény nem ellenkezhet a nép boldogulásával és biztonságával.

A választók számára „értelemszerűen fenntartott” ügyekre utalásból bizonyos fokig természetjogi korlátokra lehetne következtetni, de az „ősi”, sőt, „vérrel szerzett” jogokra való hivatkozás, valamint az a tény, hogy az említett tételek szinte taxatíven sorolják fel azokat az ügyeket, amelyekben kifejezetten a választóknak tartják fenn a döntés jogát, ennek a feltételzésnek ellentmond és kizárja a törvényhozás fölött álló — természetjogi jellegű —, elvek elismerését. Ez egyben azt is jelenti, hogy lényegében már a „nép szerződésében” tétele jogilag intézményesedik a törvényhozó hatalom kettéválása: a) az ún. alkotmányozó hatalomra és b) a közönséges törvények meghozatalára jogosított törvényhozó hatalomra. Ez a kettéválás azonban még egyáltalán nem tudatos. Ezzel magyarázható, hogy a politikai irodalomban jóval később, csaknem száz év múlva jelenik meg az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom két külön kategóriája.

Maga a „nép szerződése”-nek szövege sem az alkotmány, sem az alaptörvény fogalmát nem használja. Egyébként ebből az okmányból nem is vált hatályos alkotmány. Magát a levellerek által készített eredeti tervezetet a hadsereg tanácsa többször is átdolgozta és ebben az átdolgozott formájában terjesztették a parlament elé, 1648. jan. 20-án. Az átdolgozás során az okmány sokat veszített ugyan forradalmi jellegéből, ám új szövegében, a szöveg egyes fordulataiban tovább gazdagodtak azok a vonások, amelyek egy formális értelemben vett írott alkotmányhoz közelítették. Az újonnan beiktatott fenntartásokat összefoglaló 6. pont ugyanis általában kiveszi a parlament ha-

tásköréből a nép szerződésében foglalt összes jelentős rendelkezést. Ezzel valójában az egész okmány formálisan is a közönséges törvények fölött álló jogforrássá lesz. Erdemes egyébként megjegyezni, hogy az átdolgozás során beiktatott új szövegrészek között szerepel a tulajdon különleges védelme is, sajátos módon éppen a parlament jogainak korlátai között, azaz a képviselteknek, a választóknak fenntartott ügyek sorában. „A képviselőháznak nincs joga arra ... hogy lerombolja a tulajdont, vagy hogy mindent közössé tegyen” ... mondja többek között az újonnan beiktatott szövegrész, amikor egyben elzárja a képviselőházat a nép szerződése összes alapvető rendelkezéseinek módosításától.

A parlament a nép szerződésének elejé terjesztett tervezetét végül is olyan politikai programnak tekintette, amely egyes konkrét törvényeken keresztül hajtható végre. A parlament több törvényt is elfogadott e program alapján (ilyennek minősítik pl. a királyság eltörléséről és a köztársaság kikiáltásáról szóló törvényt — a király kivégzése, 1649. jan. 30. után). Ismeretes az is, hogy a köztársaság végül is *Cromwell* katonai diktatúrájába torkollott.

Angliának ma sincs írott alkotmánya, ugyanakkor azonban az első hatályos írott alkotmány — oktrojált alkotmány formájában ugyan, de mégis csak Angliában jött létre. *Cromwell* két ízben is megkísérelte írott törvényre építeni és népképviselői szervre bízni a főhatalom gyakorlását. Más kérdés, más ezek az alkotmányok igen rövid életűek voltak. *Cromwell* államtanácsa 1653. dec. 16-án fogadta el *Instrument of Government* címmel az első olyan szabályzatot, mely a központi hatalom gyakorlására vonatkozó jogszabályokat foglalta össze. Ez csak részben lépett hatályba, majd viszonylag hamar egészében hatályon kívül helyezték és új szabállyal váltották fel (1657. június 26.).

Az angol alkotmánytörténezek hajlamosak arra, hogy figyelem nélkül hagyják a forradalmi dokumentumokat, így többek között a nép szerződését és *Cromwell* szabályzatait is. Ezzel is dokumentálni kívánják, hogy a forradalom jogalkotása csupán rövid időre szóló átmeneti intézményeket hozott létre és nem hagyott nyomot az angol jogrendszerben. A valóság ennek ellene mond. A nép szerződése és *Cromwell* szabályzatai magában Angliában is befolyásolták az alkotmány további alakulását, de még jelentősebb az észak-amerikai angol gyarmatok alkotmányfejlődésére gyakorolt hatásuk. A *Stuart*-restaurációt követően megerősödött kíváncsorsági hullám során az anglikán egyházzal szemben álló puritánok magukkal vitték a nép szerződésének gondolatát és *Cromwell* szabályzatainak emlékét, hogy aztán az egyes gyarmatok törvényhozásában igyekezzenek érvényre juttatni az azokban foglalt egyes intézményeket. Az ezt követő évtizedek-

ben egymás után jöttek létre az egyes észak-amerikai gyarmatok alkotmánylevellei. Ezek sorában a 18. század derekán ismeretes egy, a gyarmatok közös szervezetét felépítő és *Franklin* által fogalmazott tervezet is (1748). (Ezt az angol parlament nem fogadta el.)

Az állam szerződéses felfogása egyébként végig uralkodó szemlélet volt Anglia észak-amerikai gyarmatain. A 18. század közepére a gyarmatokon általánossá vált az a nézet, hogy minden állam az emberek által saját jogaik védelme érdekében kötött szerződésből jött létre és alapvető funkciója éppen ez egyén jogainak védelme minden önkénnyel szemben. A függetlenségi harc során létrejött, a 13 gyarmat által kötött szövetségi szerződés (1776), majd az erre épülő szövetségi alkotmány (végleges elfogadása 1791) nem más, mint ennek a szemléletnek jogi okmányokban való közvetlen tükröződése. A 17. század Angliájának forradalmi mozgalmait végül is a *Stuart*-ház restaurációját (1660), majd trónfosztását (1688) követően a *Bill of Rights* (a jogok bullája, törvénye) zárta le. A *Bill of Rights* formáját tekintve kifejezetten feudális jellegű jogalkotás. Nem más, mint a rendek és a trónralépő új dinasztia, az *Orániai*-ház közötti szerződés. A szerződésnek az a fajtája, amire már *Jean Bodin* felfigyelt és megkülönböztetendően tartotta a törvényektől. Azt kell mondanunk, hogy a kontinensen a birodalmi császárválasztás alkalmával elfogadott feltételekkel (*conditiones*) mutat rokonvonást. Ha pedig hazai mintákat keresünk, úgy mindenképp a 17. századi Erdély fejedelmeinek választása alkalmából elfogadott feltételekkel (*conditiones*) kell rokonítanunk. (Mégis azzal az eltéréssel, hogy a *Bill of Rights* a trónöröklés rendjét is meghatározza, míg az említett erdélyi kondíciók ezzel ellentétesen, a fejedelmválasztás szabadságának fenntartását garantálják.)

Am arra is fel kell figyelni, hogy a *Bill of Rights* feudális formája mögött alapvetően új tartalom, a nagyburzsoázia és kapitalizálódó arisztokrácia közötti olyan szövetség bújk meg, mely a parlament jogainak és kiváltságainak erősítésén, az uralkodó jogainak korlátozásán keresztül saját hatalmát biztosítja. Az így létrejövő új kormányforma intézményei együttesen már az első burzsoá kormányformát, az alkotmányos monarchiát testesítik meg.

A *Bill of Rights* számos módosítással együtt ma is az iratlan angol alkotmány egyik sarokköve. Emellett a ráépülő kormányzati rendszer működése erőteljesen befolyásolta a politikai gondolkodás alakulását. A létrejötté körüli alkudozások, a király és a parlament jogainak szembállítására adta az első indítékot a hatalmi ágak elválasztásának elvéhez. *J. Locke*, akit a 17. század végén kialakult angol kormányzati rendszer első interpretálójaként tartanak számon, először megkülönböztet a központi államhatalom egymástól elhatárolható feladatait,

illetve funkciói között. Ugyancsak ő az első, aki e funkciók között a törvényhozó hatalom gyakorlását tartja elsődlegesnek. Locke törvényhozó hatalma a legfelsőbb hatalom a társadalomban, melynek csak természetjogi korlátai vannak, pozitív jogi korlátai azonban nincsenek. Ezek a megállapításai arra utalnak, hogy Locke még nem ismerte az alkotmányozó hatalom és a törvényhozó hatalom megkülönböztetését. Másrészt éppen a törvényhozó hatalommal összefüggésben már eljut néhány olyan következtetésre, amelyek igen közel esnek az alkotmány gondolatához. A kormányzásról írt „Két tanulmány”-ában pl. kifejezetten leszögezi, hogy „első és alapvető törvény minden társadalomban az a törvény, mely a törvényhozó hatalmat határozza meg”. (II. tanulmány 134. pont.)

A 18. század politikai irodalma lényegében ebből a gondolatkörből kiindulva jut el végül is az alkotmány intézményének megfogalmazásához. Fokozatosan kialakul a kétféle törvényhozói hatalom megkülönböztetése. Az egyik az elsődleges törvényhozó hatalom, a nép akaratának közvetlen kifejezése, maga az elsődleges szerződés, a politikai hatalom, a közhatalom létesítésére, általában a szervezett társadalom létrehozására. A fejlődés e szakaszán még nem egészen világos, hogy ez az elsődleges szerződés valóban szerződésnek vagy alapvető, elsődleges törvénynek minősül-e elméletileg. Ez az alkotmányozó hatalom az ún. potestas constituendi. A másik törvényhozó hatalom már ebből az ún. alkotmányozó hatalomból származik, másodlagos. Azok a törvények, amelyek a társadalom berendezkedésére vonatkoznak, az alkotmányozó hatalom által „konstituáltak”, míg a közönséges törvényeket az előbb említett származékos törvényhozó hatalom fogadja el.

Ch. Montesquieu még közvetlenül Locke megállapításaira támaszkodik. „A törvények szelleméről” írott nagy művében (1748) kiemelten említi az ún. politikai törvényeket, ide sorolja azokat a törvényeket, amelyek az állami főhatalom létrehozásának rendjéről, annak természetéről és alapelveiről rendelkeznek. Majd a különböző kormányzati rendszereket elemezve, elsőként a demokratikus kormányzati rendszert vizsgálva, alapvető törvényeknek azokat a politikai törvényeket tartja, amelyek meghatározzák, hogy a nép milyen formában, milyen módon hozza létre önmagából a szuverén állami hatalmat. Egyben általános elvi élel szögezi le, hogy a demokráciában a törvényhozó hatalom csak magát a népet illeti (II. könyv, II. fej.).

E. Vattel nagy rendszerező művében (Les droits des gens ou principes de la loi naturelle. 1758) már tudatosan különböztet az alkotmányozó és törvényhozó hatalom között. Egyben kimondja, hogy az alkotmányozó hatalom, vagyis annak meghatározása, hogy a nép milyen

feltételek között és milyen szervezetben kívánja a hatalmat gyakorolni — magát a népet illeti. A törvényhozó hatalom az alkotmányozó hatalomból meríti a maga felhatalmazását. Alakilag is különböztet a politikai törvények és az ún. polgári törvények között megállapítván, hogy a politikai törvények mint alaptörvények módosítására vagy elfogadására csak a nép jogosított, a közönséges törvények hozatalára jogosított testület csak akkor, ha erre külön felhatalmazást kapott. Példaként Vattel is az Anglia kormányformáját megállapító alapvető törvényeket hozza fel, és megállapítja, hogy amennyiben az angol törvényhozás eltörlőné azt a törvényt, hogy Angliában a parlament két háza a királlyal egyetértésben teljesíti a törvényhozó hatalmat és a királyt felruházná a teljes és korlátlan hatalommal, úgy a népnek teljes jogában állna, hogy tiltakozzon ez ellen. Amennyiben azonban a nép ezt az eljárást hallgatólagosan tudomásul venné, úgy hallgatását jóváhagyó hozzájárulásnak kell tekinteni.

Vattel tehát már anyagi és alaki vonatkozásban egyaránt megkülönbözteti a törvényeknek azt a csoportját, amelyet alkotmánynak nevezhetünk. (Vattel egyébként számos vonatkozásban támaszkodott J. Althusius munkásságára. Vö.: Pahl: In memoriam Johannes Althusius. Staat und Recht. 1957. 12. sz. 1729. o.)

Míg Vattelnél még nem egészen világos, hogy az ún. potestas constituendi és a társadalomnak ez által létrehozott szervezete nem azonos-e magával az ún. társasági szerződéssel, addig J. J. Rousseau „Társadalmi szerződés”-ében (1762) már megjelenik a társadalmi szerződéstől elkülönülő alkotmány mint pozitív törvény. Rousseau szerint ugyanis „csak egy szerződés van az államban, a társulási szerződés, ez pedig önmagában kizár minden más szerződést”. Minden más, addig szerződésként kezelt és politikai hatalomra vonatkozó jogi előírást törvénynek tekint. Egyben a törvényeket vizsgálva meg is különbözteti a társadalmi viszonyoknak azokat a területeit, amelyek szerte alaptörvényben szabályozandók. Az alkotmány körébe tartozó szabályok körülhatárolásánál Montesquieu-re támaszkodik (erre maga is utal), azonban jóval túlmegy Montesquieu megállapításain. Rousseau politikai törvényei az aktív, az állami főhatalmat gyakorló népek (a polgárok — citoyens — összességének) a passzív néphez, az államhoz mint az alattvalók összességéhez való viszonyát szabályozzák. Ezzel általánosítja, minden államra érvényesnek mondja ki Montesquieu-nek azokat a megállapításait, amelyeket az csak a kormányzati rendszer egyik formájára, a demokráciára vonatkoztatott. Rousseau egyébként formailag is megkülönbözteti az alkotmányt egyéb törvényektől. Rousseau alkotmányozó hatalma a polgárok közvetlen gyűléseivel azonos.

E. I. Sieyès-re, a francia forradalom politikai ideológusára már csak az a feladat maradt, hogy

a burzsoázia napi igényeihez igazítsa, adaptálja a 18. század nagy politikai gondolkodóinak műveiben már kiérlelt alkotmánygondolatot. Sietés a forradalom előestéjén megjelent röpiratában „Mi is az a harmadik rend?” Rousseau nyomdokain halad annyiban, hogy a nemzet alkotmányozó hatalmát olyan eredeti hatalomnak fogja fel, melyet semmiféle emberi törvény és emberi hatalom nem korlátoz. Ez a forrása minden hatalomnak és minden pozitív jognak. A nemzetet nem köti az alkotmány formájában kifejezett saját akarata sem, azaz jogosult ezt is bármilyen formában újból kinyilvánítani. Az újonnan kinyilvánított akaratot kell alkotmányának tekinteni, ha egyáltalán meg lehet állapítani, hogy ez valóban a nemzet akarata. Másrészt kifejti, hogy a törvényesen választott és összehívott képviselők, ha erre speciális megbízásuk van, az alkotmányozó hatalom gyakorlásában és helyettesítik a nemzetet, és annak gyakorlásában éppen olyan függetlenek és szabadok, mintha a nemzet azt közvetlenül gyakorolná.

A francia jogtörténet irodalmában mai napig is vita folyik arról, hogy vajon tekinthető-e ilyen értelemben speciálisan alkotmányozásra is jogosítottnak a király által 1789. május 5-re összehívott általános rendi gyűlés. Másrészt az is eléggé elfogadott álláspont, hogy a polgárság, a harmadik rend küldötteinek nagyobb része már azzal a tudattal gyűlt össze, hogy alkotmányt ad Franciaországnak. A polgárság küldötteit választóik követi utasításoknak is felfogható kívánságlistákkal, feljegyzésekkel (cahiers de doléances) látták el. Ezek nagy része abban jelölte meg Franciaország romlásának okait, hogy nincs alkotmánya, mégpedig írott, mindenki jogát és kötelességét egyértelműen kijelölő, mindenkire egyaránt kötelező alkotmánya. Az is kétségtelenül tény, hogy a Harmadik Rend képviselői, amikor önmagukat Nemzetgyűlésnek, majd Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek nyilvánították és letették a Sietés által megfogalmazott esküt (hogy addig nem oszlanak szét, míg alkotmányt nem adnak Franciaországnak), ezt abban a tudatban tették, hogy az alkotmányozó hatalom egyedüli és kizárólagos birtokosai. A Nemzetgyűlés további tárgyalásai során viszont az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Nemzetgyűlés képviselői igen eltérő módon fogták fel az alkotmányozás feladatát. Jelentős részük támogatta ugyan az alkotmány kidolgozásának és elfogadásának gondolatát, abban azonban nem látott mást, mint a létező kormányzati rendszer bizonytalan szokásjogi szabályainak rendszerezését, írásba foglalását és „alaptörvényi” rangra emelését. Csak az ember és polgár jogairól szóló deklaráció szükségessége vagy elfogadása körüli vita jelölte ki a választóvonalat a régi típusú alaptörvény és az új típusú alkotmány hívei között. A deklaráció vitája során az is kétségtelenné vált, hogy a képviselők többsége az

alkotmányozó hatalmat forradalmi módon fogja fel, azaz az új alkotmány kidolgozását és elfogadását a Nemzetgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozónak tekinti. Ez egyben azt jelentette, hogy az alkotmányhoz, illetve az alkotmány részének tekintett törvények kihirdetéséhez, hatálybaléptetéséhez nem tartották szükségesnek a király hozzájárulását. Így hirdették ki pl. mindjárt a Nemzetgyűlésen történt elfogadását követően „Az ember és polgár jogairól” szóló deklarációt (1789. aug. 26.), melyet már ekkor a kidolgozandó alkotmány bevezető részének tekintettek. Ez a radikális álláspont egyébként jelentősen módosult a Nemzetgyűlés további tárgyalásai során. A több mint két éven át tartó munkálatok eredményeként elkészült alkotmány végül is királyi jóváhagyással lépett hatályba (1791. szept. 13.). Az alkotmány módosítására megállapított különleges előírások egyértelműen tanúsítják, hogy az alkotmányt a közönséges törvények felett álló, legmagasabb jogi erővel rendelkező okmányoknak tekintették. A különleges előírások arra utalnak, hogy az 1791. évi alkotmányt szinte örökéletűnek szánták. Módosítani csak három egymást követő törvényhozó gyűlés javaslatára, a negyedik kifejezetten erre a célra összehívott törvényhozó gyűlés határozatával lehetett. Emellett az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a rákövetkező két törvényhozási ciklust külön is eltiltotta attól, hogy alkotmánymódosító javaslattal foglalkozzék.

Ha a módosításokra vonatkozó különleges előírásokat szemléljük, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a világtörténelem első írott alkotmánya egyben a világtörténelem legmerekvebb alkotmánya is. Az már nem az alkotmányon, hanem a forradalom menetében gyorsan változó osztályerőviszonyokon múltott, hogy ez az örök időkre tervezett alkotmány még egy esztendőig sem volt hatályban.

III. Burzsoá alkotmányok. 1. A burzsoá alkotmányok fejlődésének általános vonásai. 2. A klasszikus kapitalizmus alkotmányai. 3. Az imperializmus korának alkotmányai.

1. A burzsoá alkotmányok fejlődésének általános vonásai.

A francia forradalom első alkotmányának hatása azóta úgyszólván minden alkotmányon érezhető. Ez azonban nem állta útját annak, hogy a burzsoá államiság fejlődésének történeti szakaszaihoz igazodva kialakuljanak a burzsoá alkotmányoknak azok a változatai, amelyek egy-egy adott állam konkrét társadalmi viszonyaival összhangban, egyben a kor általános politikai törekvéseit is tükrözve foglalják össze az adott ország államjogának alapintézményeit. Am a burzsoá alkotmányok különböző változatait elemezve nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy bár

Lenin hangsúlyozta az alkotmány és az elfogadása idején fennálló osztályerőviszonyok közötti összhangot, legalább annyira fontosnak tartotta a reális alkotmány (azaz a gyakorlatban is megvalósuló alkotmány) és a fiktív alkotmány (ún. papiros alkotmány) közötti megkülönböztetést. A két megállapítás közötti elentmondás különben látszólagos és könnyen feloldható. A második tétel ugyanis arra utal, hogy az alkotmány szövegének meghatározásán túl az alkotmány egyes rendelkezéseinek és intézményeinek a gyakorlatba való bevezetése is alá van rendelve az alkotmány végrehajtása idején fennálló politikai erőviszonyoknak. Az első burzsoá alkotmányok elfogadása óta számos példa tanúsítja, hogy a tömegmozgalmak nyomására született alkotmányok demokratikus vonásai gyakran eltűnnek, vagy legalábbis elhomályosulnak a végrehajtás mindennapjai során.

A klasszikus kapitalizmus és az imperializmus korszakváltása a burzsoá alkotmányok fejlődésében is határvonalat jelöl. Míg az első burzsoá alkotmányok és a szabad versenyre épülő ún. klasszikus kapitalizmus alkotmányai az uralomra jutó új osztály, a burzsoázia hatalmát biztosító gátat emeltek ugyan a dolgozó tömegek és a szerveződő munkásosztály politikai törekvéseivel szemben, az általuk rögzített alkotmányos biztosítékok jelentős része mégis a korábbi feudális uralkodó osztályok ellen irányult. Ezzel szemben a 19. század második felétől kezdve, tehát az imperializmus kialakulásának évtizedeiben, de különösen az imperializmus időszakában létrejött burzsoá alkotmányokban rögzített biztosítékok éle főként a dolgozó tömegek, ezen belül is elsősorban a szervezett munkásosztály ellen fordult. Másrészt a burzsoá állam fejlődésének minden történeti szakaszán találkozunk olyan burzsoá alkotmányokkal is, amelyek demokratikus vonásai és intézményei a dolgozó tömegek és a munkásosztály számára is értéket jelentenek.

2. A klasszikus kapitalizmus alkotmányai.

Már az alkotmány meghatározását tárgyalva, az alkotmányos állam problematikáját vizsgálva jeleztük, hogy viszonylag korán, már a burzsoá forradalmak ideológiai előkészítése idején kialakult bizonyos olyan minimális standard, mely egyben az alkotmányos állam mércéjeként is szerephez jutott. Am a szabad versenyre épülő kapitalizmus korszakának burzsoá alkotmányfejlődését ismerve azt is jeleznünk kell, hogy az e korszak alkotmányaival szemben támasztott általános követelmények jóval túlmennek ezen a minimális standardon. A burzsoá politikai és jogi irodalom egész rendszerét dolgozta ki azoknak a különböző követelményeknek, amelyeket együttesen az *alkotmányosság ún. klasszikus alapelveinek* is neveznek. Ide tartozik mindenekelőtt az *állampolgári egyenjogúság* elismerése vagy deklarálása, mely

önmagában is határvonalat jelöl a feudális alaptörvény és a burzsoá alkotmány között. A *népfelség* és a *népképviselet* elve pedig annak alkotmányos deklarálása, hogy az államhatalmat nem a társadalom felett álló erőktől, hanem a néptől (vagy inkább a politikai jogokkal felruházott állampolgárok összességétől, a *nemzettől*) származtatják és a nép szabadon határozza meg a hatalom gyakorlásának rendszerét. Az *államhatalmi ágak elválasztásának* elve nem csupán a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztását, a törvényhozó hatalomnak a legfelsőbb képviseleti szerve való ruházását jelentette, hanem egyben a *bírói hatalom függetlenségét*, annak gyakorlásában az állampolgárok közvetlen részvételét (esküdtbíráskodás elve). A hatalmi ágak elválasztásának elve ugyanis csak e három hatalmi ágazat egymásmellettsége mellett fejezhette ki a hatalmi ágazatok egyensúlyát. Mindenekelőtt a független bíróságok rendszerében látták azt a szervezet-típust, mely az egymással versengő törvényhozás és végrehajtás között képes az egyensúly biztosítására. A bírói függetlenségnek pedig nélkülözhetetlen eleme az állampolgároknak a bíraskodásban való részvétele. A legfelsőbb képviseleti szervek jogának kizárólagossága az állami bevételek és kiadások meghatározásában (*a parlamentek költségvetési joga*) szintén része ennek az „egyensúlyra törekvő” rendszernek, ám közvetve már a magánvagyon, így a tulajdon védelmét is szolgálja. A *tulajdon szentsége és sérthetlensége* egyébként külön kifejezett formában is deklarálásra került a klasszikus kapitalizmus korszakának alkotmányaiban. A *törvényesség* elve, azaz az alkotmányosan elfogadott törvényeknek az állami szerveket és az állampolgárokat egyaránt kötelező volta és ennek alkotmányos biztosítékai, továbbá az emberi jogok vagy a burzsoázia számára legjelentősebbeknek ítélt *alapvető állampolgári jogok elismerése zárják* a burzsoá alkotmányosság klasszikus alapelveinek listáját.

A korszak alkotmányai között sajátos hely illeti a francia forradalom első három alkotmányát, éspedig a már említett 1791. évi alkotmányt, az 1793. évi és az 1795. évi alkotmányt.

Az 1791. évi alkotmány visszalépést jelent az 1789. évi, az ember és polgár jogairól szóló deklarációhoz viszonyítva. Ismeretesek azok a jogi eszközök is, amelyek módot adtak arra, hogy a deklarációban megfogalmazott általános elvek az alkotmány következetes végrehajtása során se veszélyeztethessék a burzsoázia hatalmát, ne jelenthessenek valóságos politikai jogokat a dolgozók számára. Az ún. aktív és passzív polgár megkülönböztetése módot adott arra, hogy az állampolgári egyenlőség szent elvének deklarálása mögött csak a vagyonosok számára biztosítsák a politikai jogokat. Az általánosan megfogalmazott elvek és az azok realizálását célzó alkotmányos szabályok közötti ellentmondás sokban hozzájárult ahhoz, hogy

a forradalom tömegei ezt az alkotmányt nem érezték magukénak. Az alkotmány alapján választott új legfelsőbb képviselői szerv, a Törvényhozó Gyűlés, az 1792. augusztus 10-i „második forradalom” nyomására felfüggesztette a királyi hatalom gyakorlását, eltörölte az aktív és passzív polgár közötti különbséget és általános választójog alapján (a választójog minden 21 éves franciát megilletett) összehívta a Konventet, a király nélküli nemzetgyűlést, ezzel egyben eltörölte az 1791. évi alkotmányt is. A Konvent (1792. szept. 21—1795. október 26.) első feladatának tekintette a köztársaság kikiáltását és az új alkotmány kidolgozását. A Konvent által 1793. jún. 24-én elfogadott alkotmányt jakobinus alkotmány néven tartja nyilván az alkotmánytörténet. Az alkotmányt, a Konventben történt elfogadását követően a Rousseau-i elveket szó szerint alkalmazva, népszavazás alá bocsátották.

Az 1793. évi jakobinus alkotmány a radikális polgárság politikai törekvéseit fejezte ki. Nem mentes tehát azoktól a korlátoktól sem, amelyek szükségképpen jellemzik még a legdemokratikusabb burzsoá alkotmányt is. Értékelésénél azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezt az alkotmányt az a Konvent fogadta el, amelyet Lenin „az alsó néposztály” központi hatalmát megtestesítő szervként jellemezte. „... a Konvent éppen az alsó néposztály, vagyis a legmélyebb társadalmi rétegeknek, a városok és a vidék szegény tömegeinek diktatúrája volt. A polgári forradalmon belül a központi hatalomnak olyan intézménye volt, amelyben teljesen és osztatlanul uralkodott, nem a nagy- és a középpolgárság, hanem az alsó néposztály, a szegény elemek, vagyis éppen az a réteg, amit ma proletariátusnak és parasztságnak nevezünk.” (Művei, 10. 4. kiad. 339. o. oroszul).

Az 1793. évi alkotmány az 1789. évi deklaráció egyetemességének gondolatát vitte tovább. A jakobinus alkotmányt az ember és polgár jogairól szóló deklarációhoz hasonlóan az egész világnak szánták. Ez az igény főként az alkotmány előkészítése során kapott éles megfogalmazást. A Konvent külön határozatban hívta fel „a szabadság és egyenlőség barátait” az egész világon, hogy közöljék javaslataikat, véleményüket az új alkotmányt illetően. Több mint 300 alkotmánytervezetről tudunk. Ezeknek csak egy része maradt fenn. Közük van olyan is, amely a Konvent vezetése alatt kialakuló Francia Köztársaságot az emberiség egészét átfogó világköztársaság kristályosodási pontjának tekinti és ehhez szabja az alkotmánnyal szemben támasztott követelményeket.

M. M. Robespierre tervezete is a kidolgozandó alkotmány nemzetközi jellegét hangsúlyozza.

„Az emberek bármely államban éljenek is, testvérek” — mondja tervezetének zárószá-

kasza. „A különböző népeknek úgy kell egymást kölcsönösen segíteniük, mintha ugyanazon állam polgárai lennének. Az, aki egyetlen nemzetet elnyom, önmagát minden más nemzet ellenségévé teszi. Minden népnek üldöznie kell azokat — mégpedig nem mint egyszerűen ellenségeiket, hanem, mint gyilkosokat, mint megrögzött haramiákat —, akik háborút viselnek egy nép ellen azért, hogy megállítsák a szabadság előrehaladását és megsemmisítsék az emberi jogokat.” Ezeknek a gondolatoknak a hatása az alkotmány számos rendelkezésén érezhető, külön is megfogalmazást kaptak az alkotmánynak a Francia Köztársaság nemzetközi helyzetét, más államokhoz való viszonyát meghatározó szakaszaiban. E rendelkezések között helyet kapott a menedékjog intézménye is — egyébként nagyban-egészében a mai szocialista alkotmányokhoz hasonló tartalommal. Eszerint: „A francia nép természetes barátja és szövetségese minden szabad népnek. Nem avatkozik más nemzetek kormányzásába, ám nem tűri azt sem, hogy mások avatkozzanak ügyeibe. Menedékjogot ad azoknak a külföldieknek, akiket hazájukból a szabadság ügye miatt elűldöztek. — A menedékjogot megtagadja a zsarnokoktól.” (118—120. §-ok.)

Ismeretes, hogy a történelem e legdemokratikusabb burzsoá alkotmánya a polgárháború és az intervenció viszonyai között nem lépett hatályba.

A jakobinusok bukása után (1794. július 26.) a Konvent azzal az ürüggyel, hogy a hatálybaléptetéséhez bizonyos módosítások szükségesek, végül is egészében új alkotmány előkészítését rendelte el.

Az új alkotmányt 1795. augusztus 22-én fogadták el. (A thermidori reakció alkotmánya.) Az 1795. évi alkotmány nyíltan és egyértelműen a társadalom vagyonos rétegeinek hatalmát biztosítja. Új alkotmányra van szükség, mert az 1793. évi alkotmány nincs tekintettel arra, hogy az országot csak „a legjobbak”, csak „a legképzettebbek”, „a törvény megtartásában leginkább érdekelt polgárok” kormányozhatják. Ezek pedig — köztudomás szerint azok, akik megfelelő tulajdonnal, vagyonnal rendelkeznek. („Les plus instruits, et les plus intéressés au maintien des lois” donc „ceux qui possédaient une propriété.”) „Csak az a társadalom tekinthető civilizált társadalomnak, ahol a vagyonosok kormányoznak, ahol nem ők kormányoznak, a társadalomban anarchia uralkodik”, állapította meg az alkotmány-előkészítő bizottság. Az 1795. évi alkotmány ezt a gondolatot következetesen érvényre juttatja. Az alkotmány szerint ugyanis a szuverenitás többé nem a népet illeti, hanem a polgárok összességét, egyetemét (L'université des citoyens). Polgárnak azonban csak az minősült, aki egyenes adót fizetett, „... qui pait une contribution directe foncière ou personnelle,

est citoyen français" — határozza meg a polgári minőség egyik leglényegesebb feltételét az alkotmány 8. §-a. Nincs tehát szükség többé az aktív és passzív polgár alszent megkülönböztetésére. Akinek nincs megfelelő vagyona vagy önálló jövedelme, egyszerűen nem számít polgárnak. Nincs választójoga sem. Az alkotmány konventbéli vitája során csupán egyetlen képviselő tiltakozott az általános választójog eltörlése ellen: „azok az emberek, akiket proletároknak neveznek, lelkesedéssel harcoltak a közös szabadságért ... ki kételkedhet abban, hogy a forradalmat a nép csinálta" — írta az egyik a Vogézek területéről érkezett képviselő, és kérte az általános választójog fenntartását.

Az 1795. évi alkotmány — bár kétséget kizáróan a forradalmi mozgalom hanyatló szakaszán, a forradalom lefelé hajló ívében jött létre, még mindig teljes alkotmány és forradalmi alkotmány. Elfogadását követően három és fél évtizeden át csak olyan okmányokra bukkanunk, amelyek a thermidori reakció alkotmányához viszonyítva is visszalépést jelentenek. A burzsoá alkotmányok fejlődésében mindenképpen hullámvölgyet jelölnek az ún. bonapartista alkotmányok (ide soroljuk az 1799. évi ún. consuli alkotmány mellett az 1802., 1804. évi alkotmányokat), amelyek csak árnyék-hatalmat bízna a képviselői szervekre és az államapparátusban annak legfelsőbb vezetőiben, majd a császársban látják — a consuli alkotmányt bevezető deklaráció szavaival élve — „az erős és stabil államhatalom" legfőbb biztosítékát. Az alkotmányok egyáltalában nem vagy legfeljebb korlátaikkal összefüggésben említik az alapvető jogok egyikét, másikat. Ezek az alkotmányok vezetik be először az alapvető jogok, vagy ami abban az időben ezzel egyet jelentett, az alkotmány felfüggesztésének lehetőségét — háború vagy rendkívüli veszély esetén.

A francia forradalmat követő évek, majd a napóleoni háborúk kora egyben alkotmányos reformmozgalmak kora Európa államaiban. Számos, Napóleon uralma vagy a befolyása alá kerülő országban jönnek létre olyan alkotmányok, amelyekre érezhető a francia alkotmányok közvetlen hatása. Így pl. csak Itália területén 15 új alkotmány tartanak nyilván ebből a korszakból. Az így elfogadott alkotmányok általában nem eresztettek gyökeret, többnyire Napóleon bukásával együtt eltűntek. Esetenként azonban hatásuk érezhető a fejlődés későbbi szakaszain elfogadott alkotmányokon. A reformmozgalmak hatására több országban módosították a korábbi feudális alaptörvényeket, vagy éppen új, de továbbra is feudális típusú és tartalmú alaptörvényekben rögzítették a hatalom gyakorlásának rendszerét. Így jöttek létre pl. a Sziperszkij által megfogalmazott alaptörvények a cári Oroszországban a 19. század első éveiben. Ezek a cári alaptörvények egyáltalán nem korlátozták a cár abszo-

lút hatalmát. A cár az alaptörvényeket is korlátlanul módosíthatta. Egészen másként kell megítélni a Svédországban végbement fejlődést. Svédország korábban is rendelkezett írott alaptörvényekkel. Írott alaptörvények szabályozták a kormányzat rendszerét (a rendi monarchiákra jellemző formák között), az országgyűlés jogait, felépítését, a trónöröklés rendjét. Nagyban-egészében tehát azokat a szabályozási tárgyakat, amelyeket pl. a 17. és 18. századi Magyarországon szintén külön törvények rendeztek. Emellett azonban egyéb törvényeket is az alaptörvények közé soroltak, így pl. az 1766. évben elfogadott törvényt a sajtószabadságról. A francia forradalom hatására kibontakozó reformmozgalmak nyomán végül is nem új alkotmányt fogadtak el, hanem a korábbi alaptörvényeket módosították (1809). Számos és igen jelentős változáttal ma is ezekre épül Svédország alkotmánya.

A napóleoni háborúk korából külön is említést érdemel az 1812. évi cadix-i spanyol alkotmány (1812. márc. 19.). Az alkotmány a Napóleoni elleni függetlenségi harc eredményeként jött létre, a széles nemzeti egységre támaszkodó függetlenségi harc vezetőiregének, a tisztikar haladó, társadalmi reformokat sürgető csoportjának politikai nézeteit tükrözi. Ez egyben meg is magyarázza kompromisszumos jellegét, kettős arculatát. Az alkotmány nem említi pl. az állampolgárok egyenjogúságát, hallgatólagosan azonban ebből indul ki. A király hatalmát is kettős forrásból származtatja, egyrészt „isten kegyelméből", másrészt az alkotmányból. Elismeri és garantálja a személyes szabadságot, a vallásszabadságot azonban már nem, sőt hangsúlyozza a katolikus vallás kizárólagosságát. Másrészt az oktatást kivézi az egyház kezéből és az államra bízta a minden állampolgárra kötelező oktatás megszervezését. A cadix-i alkotmány ebben a formájában is hosszú évtizedekre Spanyolország legdemokratikusabb alkotmánya volt; alig néhány év után hatályon kívül helyezték, két ízben is csak forradalmi mozgalmak nyomására léptették újra hatályba, megint csak rövid időre. Hatása igen nagy volt az amerikai spanyol gyarmatok függetlenségi harca nyomán létrejövő alkotmányokra (1814—1830), de az európai kontinensen is mintául szolgált azokhoz a későbbi alkotmányokhoz, amelyek kompromisszumos megoldásokra törekedtek. Hatása egyébként erőteljesen érezhető az 1814. évi francia alkotmányon, a Bourbon-restauráció alkotmányán is.

Az 1814. évi „alkotmányos charta" fenn tartja az isten kegyelméből származtatott királyi hatalom gondolatát, egyben az uralkodó egyoldalú „önkéntes és szabad akaratából" „engedményként és adományként" (concession et octroi) ad „közjogokat" a „franciáknak". A Bourbon-restauráció alkotmánya az ún. *oktrojált alkotmányok* mintája. Az alkotmányban a

franciák közjogai — *droits publics des français* — helyettesíti az ember és polgár jogaira való utalást.

Először az 1812. évi spanyol alkotmány használja „a spanyolok” megjelölést „a polgárok” helyett. A cadix-i alkotmányban ez a szóhasználat egyébként teljesen összhangban volt a Napóleon elleni spanyol honvéddő háború nemzeti jellegével. Az 1814. évi alkotmányban azonban „a franciák” megjelölés már kifejezetten a forradalmi tartalmú „citoyen” helyettesítésére beiktatott mesterkelt műszó. Valójában azért volt rá szükség, mert a restauráció nem alkalmazhatta ugyan többé a feudális alapörvényekben megszokott alattvaló megjelölést, a citoyen viszont túlságosan forradalmi tartalmat takart a helyreállított királyság számára. Később, a 19. század számos alkotmánya veszi át ezt a módszert, így jelenik meg pl. az 1831. évi alkotmányban a „belgákra” (belges) való utalás egyszerűen mint Belgium állampolgára, anélkül, hogy az államhoz tartozáson kívül más tartalmat jelölne. Később, a német birodalom területén elfogadott alkotmányokban megjelenő „Staatsbürger” egyszerűen az alattvaló szinonimája.

Ugyancsak a burzsoá alkotmányok egyik változataként tartják számon a *rendi-képviselési alkotmányokat*. Az első rendi képviselési alkotmányok a napóleoni háborúk után, a korábban a Napóleon által létrehozott ún. Rajnai Szövetséghez tartozó államokban jelennek meg. A bécsi kongresszus (1815), amikor a német birodalom keretei között visszaállította ezeket az államoknak a függetlenségét, egyben új alkotmány elfogadására kötelezte őket. Végül is 1819-et követően egymás után hozzák létre az új alkotmányokat. Engels ezeket az alkotmányokat sajátos korcs szüleményeknek tekinti, amelyek nem vagy alig adnak jogot a polgárságnak, de jók arra, hogy gyengítsék a kis államok amúgy is gyenge kormányait, akik így engedelmesebb eszközökké válnak a Szövetség két vezető hatalma, Ausztria és Poroszország kezében. Ezeknek az alkotmányoknak általános jellegzetessége, hogy deklarálják az állampolgárok egyenjogúságát, ezzel együtt azonban fenntartják a rendi kiváltságokat, és a rendi tagozódást az államhatalom gyakorlásának felépítésében is érvényre juttatják. Ennek megfelelően párosítják a népképviselés elvét a rendeknek a képviselési szervezetben való közvetlen részvételével vagy kedvezményezett képviselésével.

Végül is az európai kontinensen először az 1830. évi forradalom után elfogadott francia alkotmány, a polgárkirályság alkotmánya, majd ennek nyomán a számos módosítással ma is hatályos 1831. évi belga alkotmány tanúsították, hogy mi módon lehet tartósan összeegyeztetni az alkotmányos királyság intézményét és a polgári liberális értelemben felfogott alapvető állampolgári jogok listájának teljességét.

Az 1848/49. évi forradalmaknak is ez a két alkotmány szolgált mintául. Az 1848. évi francia alkotmány sem volt más — Marx szavaival élve —, mint „az 1830. évi alkotmány-charta republikanizált kiadása”. (Vö.: Marx — Engels: Művei, Bp. 1962. 8. köt. 110. o.)

E három alkotmány alakította ki az alapvető jogok és a demokratikus államberendezkedés alkotmányos kifejezésének azt a sajátos technikáját, mely az alkotmányon kívüli szabályokra való utalással valójában az alkotmányba iktatott általános elvekkel ellentétes intézkedésekre is módot ad. Azaz: alkotmányos utat nyújt az alkotmány megsértéséhez.

Az 1848/49. évi forradalmak korából külön is említést érdemel az ún. Paulskircheni Alkotmány. Az alkotmányt a Frankfurter Nemzetgyűlés 1849. márc. 28-án fogadta el. (A Nemzetgyűlés a Frankfur am Main-i Szent Pálról elnevezett templomban ülésezett, innen az alkotmány elnevezése.) Az alkotmányt 29 kisebb német állam és fejedelemség elismerte, a jelentősebb államok azonban — köztük Ausztria — elutasították. Ez sorsát meg is pecsételte. Együtt bukott el a német forradalommal és a Frankfurter Nemzetgyűléssel. Sohasem lépett hatályba. Ez azonban nem változtat azon, hogy nemcsak a német jogfejlődéshez viszonyítva, hanem az általános európai alkotmányfejlődéshez mérve is egészében haladó jogalkotásnak kell minősítenünk. Bátran lehet állítani, hogy a Paulskircheni Alkotmány a legszelesebb és a legjobban differenciált listáját tartalmazza azoknak az alapvető állampolgári jogoknak, amelyeket a liberális kapitalizmus még elfogadhatott. Emellett a jogok védelmének is igen kidolgozott rendszerét fogalmazta meg. Később több megoldását felhasználták a Weimari alkotmány (1919) megszövegezésénél.

Az 1848/49. évi forradalmak bukása újból hullámvölgyet jelöl a burzsoá alkotmányok fejlődésében. A német birodalom jelentős részét hatalma alatt tartó Poroszországban a forradalmi megmozdulások leverését követően kiadott oktrojált alkotmány (1848. dec. 5.) jelzi a burzsoá alkotmányozás kezdetét. A porosz uralkodó osztályok számára egyébként még ez az oktrojált alkotmány is túlságosan sok forradalmi vagy legalábbis demokratikus elemet őrzött, így többször is erőteljesen átalakítják. Végül is csak az 1850-ben, majd 1854-ben végrehajtott módosításokkal vált alkalmassá arra, hogy az államhatalom gyakorlásának rendszerében a porosz junkerek vezető szerepének fenntartásával szolgálja a feudális arisztokrácia és a burzsoázia szövetségét, egyben a német egységnek Poroszország hegemoniája mellett való létrehozását. Ez határozta meg az első szövetségi alkotmány (az Észak-német Szövetség 1867. évi alkotmánya) jelleget is. Az 1867. évi alkotmány sem az alapvető jogok garanciáiról, sem a szövetségi kormányról nem intézkedik. A szövetségi hatalom olyan

konstrukcióját hozta létre, mely egyértelműen a porosz kormány hatalmának kiterjesztését jelentette a szövetségi államaira. Ez egyben meghatározta a kialakuló német császárság szövetségi alkotmányát is. A porosz—francia háborúban aratott győzelem után, amikor Franciaország már nem tudta megakadályozni a déli német államoknak a szövetséghez való csatlakozását, viszonylag jelentéktelen módosításokkal a korábbi északnémet szövetségi alkotmány vált a Német Birodalom alkotmányává. (1871.)

Az államhatalom gyakorlásának feudális maradványokkal terhelt rendszere Ausztriában sem tűrte el a demokratikus burzsoá alkotmányt. 1848 és 1850 között egymás után jelentek meg a különböző pátensek, amelyek oktrojált alkotmányokként a forradalmi tömegmozgalmak erejéhez igazodva ígérték több vagy kevesebb demokratikus intézményt. Az 1851. december 31-i pátens végül is ezeket egészében hatályon kívül helyezte, és nyíltan az abszolút monarchia kormányformáját tette a kormányzati rendszer alapjává. Az 1860-tól elinduló alkotmányozó kísérletek végül is csak a porosz—osztrák háborút követően, a königgrætzti csatavesztés után vezettek eredményre. Ekkor sem került sor az államjog egészét rendező és összefoglaló alkotmány elfogadására, ehelyett 6 alaptörvényt adtak ki (Staatsgrundgesetze) és—pedig: a birodalom képviselőtéről, a polgárok általános jogairól, a birodalmi bíróság létrehozásáról, a bírói hatalomról, a kormányzati és a végrehajtó hatalom gyakorlásáról, végül a közös ügyekről az osztrák monarchia összes államaiban. Ez a törvény teremti meg a kapcsolatot a közös ügyekről intézkedő magyar törvényhozási aktusokkal is. Ez a szabályozási mód lehetőséget nyitott arra, hogy az államjog összes, nem szabályozott kérdéseiben fenntartsák a korábbi, lényegében feudális jellegű törvényeket, rendeleteket.

Olaszországban a Szárd Királyság 1848. márc. 4-én kiadott oktrojált alkotmánya lett később az 1859—1870 között létrejött egységes Olaszország államrendszerének alapja. Az alkotmány az alaptörvény címet viseli, módosítása a közönséges törvényekre előírt módon ment végbe.

A 19. század végére az írott alkotmány hazája, Franciaország is megbontja az írott alkotmány kereteit. Bonaparte Lajos 1852-ben kihirdetett „alkotmánylevele” (mely hatályon kívül helyezi az 1848. évi alkotmányt) nem más, mint I. Napóleon 1799. évi konzuli alkotmányának felújított kiadása. III. Napóleon bukását követően, ill. a Párizsi Kommun levezése után, 1875-ben kiadott 3 törvény a központi hatalom szerveiről (ezt a szabályozási módot egyébként ideiglenes jellegű megoldásnak tekintették) közel 70 éven át volt hatályban és pótolta az írott alkotmányt.

Végző soron nem növelte az írott alkotmányok nemzetközi súlyát az a körülmény sem, hogy a 19. század második felében szinte

politikai illemszabállyá válik, hogy egy-egy létrejövő új állam a függetlenséget írott alkotmány kihirdetésével is dokumentálja. Így jönnek létre egymás után a török megszállás alól fokozatosan felszabaduló Balkán-félsziget államaiban azok az alkotmányok, amelyek szinte szó szerint másolják le a korábbi, nyugat-európai alkotmányok egyes fejezeteit, anélkül azonban, hogy azok saját társadalmi viszonyaikkal bármilyen kapcsolatban lennének. Így gyakorlati realizálásuk eleve szóba sem kerülhet. Közép- és Dél-Amerika államaiban szintén számos új alkotmányt fogadtak el ebben az időszakban. Itt az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya volt a lemásolandó példakép: az így elfogadott alkotmányok nagyobb része szintén csak papíron maradt.

Mindezek együttesen talán meg is magyarázzák, hogy bár a 19. század Angliájában jelentősen előrehaladt a politikai rendszer demokratikus vonásainak fejlődése, írott alkotmányt mégsem fogadtak el. Am az is kétségtelen, hogy igen erős, nagy tömegekre támaszkodó társadalmi mozgalmak igényelték az írott alkotmányt. Először 1838. május 8-án tették közzé a Nép Chartája (People's Charter) címet viselő okmányt mint az angol parlament elé terjesztendő petíciót. Ebben minden, 21 évet betöltött férfi számára biztosítandó választójog, évenkénti választások, titkos szavazás, egyenlő választókerületek, a vagyoni cenzus eltörlése a választásokon stb. jelentették a fő követeléseket. A parlament összetételének átalakításától végső soron szociális vívmányok bevezetését várták. A Chartáért mozgósító helyi csoportokból 1840-ben alakult meg a National Charter Association, Manchester központtal. Ez a forradalmi, bár nem szocialista jellegű szövetség volt a munkások első tömegpártja. Az alsóház a Charta gondolatát mereven elutasította. Mind-ez nem jelent azt, hogy a 19. század folyamán nem történt jelentős fejlődés az angol alkotmányban. A század első fele hozza meg a parlamentáris kormányforma megszilárdítását, azaz a parlament szupremációjának végleges biztosítását a kormány összetételének alakításában és a kormány politikájának ellenőrzésében, jelentősen fejlődnek a demokratikus jogok is, a munkások kivívják a munkásszervezetek létesítésének szabadságát, fokozatosan szélesedik a választójogosultak köre. A demokratikus fejlődés a 19. század derekától a chartista program realizálásának irányában haladt, annak ellenére, hogy maga a chartista mozgalom az 50-es évek első felében megszűnt.

3. Az imperializmus korának alkotmányai.

Az imperializmus korát általában a 19. század utolsó évtizedeitől, legkésőbb a századfordulótól számítják. Ez a periodizáció az alkotmányfejlődés és a burzsoá alkotmányok változatainak bemutatására is alkalmas, annak ellenére, hogy az alkotmányozás mint általában a hosszabb távra szóló törvények elfo-

gadása szükségképpen bizonyos késéssel reagál egy-egy időszak speciális társadalmi ellentmondásaira, igényeire és követelményeire. Elfogadható az imperializmus korának általánosan ismert belső tagolása is, nevezetesen az első világháborút megelőző, a két világháború közötti és a második világháború utáni időszakok megkülönböztetése.

Az első világháborút megelőző időszak alig hozott újat a burzsoá alkotmányfejlődésben. A 19. század utolsó évtizedei és a századfordulót követő évek a munkásosztály és általában a dolgozók szervezeteinek kialakulását, elsősorban a polgári liberális alkotmányok által rögzített politikai jogok kereteinek felhasználását jelentik anélkül, hogy ez értené a létező alkotmányos szabályozást. Az évtizedekre megmerevedett alkotmányos formulák mögött azonban igen jelentős változások indultak el a fejlett tőkés országok államjogában. A szervezett munkásosztály nyomására mind erőteljesebb politikai alátámasztást kapnak a munkásosztály szociális követelései. Az imperializmus kialakulásával egyidejűleg, az egyre élesedő társadalmi ellentmondások közepette a legkülönbözőbb politikai irányzatok egyetértettek azzal a gondolattal, hogy állami-jogi eszközökkel is támogassák a munkásság, illetve a dolgozók elemi szociális igényeinek kielégítését. Ebben az időszakban a munkához való jog, illetve a munkanélküliség esetére biztosított segély, betegség esetére szóló biztosítás, egészséges munkafeltételek és megfelelő pihenő idő, az elaggottak és a munkában megrokkantak segítése jelezték azokat a szociális igényeket, amelyek realizálásához nélkülözhetetlen volt az állami beavatkozás. Ezeknek az igényeknek állami elismerése egyben az alkotmányos jogok klasszikus listájának új jogokkal, az ún. szociális jogokkal való bővítését is jelentette.

A munkásmozgalmon belül kialakuló egyes irányzatok a szociális jogok megvalósításáért folytatott harcot egyenesen a mozgalom alapvető feladatának tekintették, háttérbe szorítva ezzel a munkásmozgalom forradalmi célkitűzéseit, a munkásosztály hatalmának megvalósításáért és a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavételéért folytatott küzdelmet. A munkásmozgalom forradalmi szárnya pedig harcba szállva az opportunisták és revizionisták nézetekkel, hangsúlyozva a forradalmi célkitűzések elsődlegességét, egyáltalán nem tagadta a szociális jogok megvalósításáért folyó küzdelem szükségességét.

A munkásmozgalmon kívüli irányzatok elsősorban a társadalmi ellentétek tompítását várták azoktól az állami-jogi eszközöktől, melyek a dolgozók szociális helyzetének javítására irányultak, és ezért támogatták a szociális jogok megvalósítását mindaddig, míg ez nem veszélyeztette magának a tőkés termelési rendnek a lényegét, a termelési eszközökkel való korlátlan rendelkezés jogát és a tőkés államhatalmát.

Ebben az összefüggésben kell megítélnünk a 19. század utolsó évtizedeiben tapasztalható azt a jelenséget is, hogy míg a katolikus egyház úgyszólván az egész 19. század folyamán elutasította a liberális polgári államok által elismert ún. klasszikus szabadságjogok gondolatát (így a szólás, véleménny, sajtó, gyülekezés, egyesülés szabadságát, a vallásszabadságot), a 19. század végére felhagy az ún. klasszikus szabadságjogok elleni támadással, vagy legalábbis a támadás élet a munkásmozgalom és a szocializmus ellen fordítja, egyben azonban körvonalazza is a szociális jogoknak azt a körét, amelyek megvalósításában az egyház az állam beavatkozását vagy közreműködését igényli. A katolikus egyház e kérdésben elfoglalt álláspontját XIII. Leó pápa 1891. május 15-i, a munkások helyzetéről kiadott Rerum Novarum ... kezdetű enciklikájája foglalja össze. A Rerum Novarum is átveszi a korábbi enciklikáknak a szocializmus eszméjének kárhordozásával, a magántulajdon védelmével, a munkásszervezetek és sztrájkok elítélésével kapcsolatos megállapítását, másrészt a munkások halaszthatatlan szociális problémáinak rendezését mint a „szegényügy” vagy „szegénygondozás” egyik speciális területét az állam gondjaiba ajánlja. „A szegények, akik semmi eszközzel nem rendelkeznek ügyeik védelmére, egyedül az államra támaszkodhatnak. Mivel a munkások is a szegények nagy számához tartoznak, az állam az ő ügyeiket különös gondnal és figyelemmel köteles felkarolni.” Ezt követően azonban az államra háruló feladatok meghatározásában jóval túlmegy a korábban is az állami teendők között nyilván tartott szegénygondozás körén. A családvédelem, a méltányos munkabér, a megfelelő pihenőidők és pihenőnapok, a megfelelő munkaidő, a dolgozók korát, nemét, a munka minőségét figyelembe vevő egészséges munkafeltételek biztosítása, a betegség és munkaképtelenség esetére való segélyezés megszervezése, illetve a munkások e területeken való jogainak biztosítása jelzik az enciklika által legfontosabbnak ítélt szociális jogokat.

Az enciklikában megfogalmazott szociális jogok egyébként csupán összefoglalják a fejlett tőkés államok törvényhozásában már általában honorált szociális igényeket.

A szociális jogok különben csak a fejlődés következő szakaszán, a két világháború közötti időszakban válnak általánossá az alkotmányokban. Főként az első szovjet alkotmányban rögzített gazdasági, szociális, kulturális jogok mintájára. Ebben a korszakban egyetlen alkotmányt kell említenünk, mely már erőteljesen dokumentálja a szociális jogok alkotmányos szintre emelésének tendenciáját, és pedig az 1917. évi mexikói alkotmányt. Ez az alkotmány anélkül ugyan, hogy tétélesen kifejezné és megfogalmazná az egyes szociális jogokat, magában foglalja és rögzíti az 1910-ben

elindult polgári demokratikus forradalom egész programját, annak összes liberális, antiklerikális és szociális célkitűzéseit. Az alkotmány csak 1920-ban lépett hatályba. Számos rendelkezése ma is sokkal inkább megvalósítandó programot jelöl, semmint közvetlenül érvényesülő jogokat. Vannak egyébként olyan nézetek is, főleg a polgári jogirodalomban, amelyek a mexikói alkotmányt már valamiféle kezdetleges szocialista alkotmánynak tekintik. Az alkotmány számos rendelkezése azonban, de különösen a munkaviszonyra, a munkáltatói jogokra, valamint a tulajdonjogra vonatkozó szabályai kétségtelenné teszik, hogy a mexikói alkotmány polgári alkotmány, a benne foglalt program sem terjed túl a polgári demokratikus célkitűzéseken. A szocialista átalakulás programja egyáltalán nem szerepel az alkotmányban. Az a körülmény pedig, hogy az egyes célkitűzések realizálása az alkotmányt követő törvényhozásra hárul, jelzi azt is, hogy az alkotmány előírásai csak további politikai küzdelmek során mehettek, illetve mehettek át a gyakorlatba. Mindezekkel együtt a mexikói alkotmányt olyan haladó okmánynak kell tekintenünk, melynek jelentősége túlmutat Mexikó határain. Egész Dél- és Közép-Amerika számára jelzi a polgári radikális célok irányát és határait.

Egészen más okokból kell említenünk a korszak egy másik alkotmányát, nevezetesen az 1905—1907. évi oroszországi polgári demokratikus forradalom során létrehozott cári alaptörvényt. Az 1906 májusában kiadott alaptörvény a forradalom során tett engedményeket kodifikálja. Szabályozza a központi hatalom egész szervezetét, emellett külön fejezetben rendelkezik „az alattvalók jogairól és kötelességeiről”. Olyan oktrojált alkotmány látszatát kelti, mely mintegy lezárja a cári Oroszországban a burzsoázia igényeit kielégítő államjog kialakulásának folyamatát. Közéleti vizsgálat azonban azt mutatja, hogy néhány valóban jelentős új rendelkezés kivételével, az egész alaptörvény nem más, mint a cári önkényuralom feudális rendszerének alkotmányos ruhába öltöztetése. Igen fontos újítást jelentenek pl. a legfelsőbb képviselői szerv létrehozása, annak a törvényhozásban való részvétele, továbbá néhány fontos állampolgári jog, közöttük is különösen az egyesülési jog rögzítése. A szakszervezetek, amelyek az 1905-ös forradalomig csak illegálisban működtek, így legalissá váltak. Az alkotmányos garanciák azonban ezeken a területeken is hiányoztak, ez módot adott arra, hogy az alkotmány végrehajtása során a cár az igen mérsékelt reformokat is csorbítsa. Az alaptörvény egyébként számos rendelkezésében egyenesen a valóságos alkotmány karikatúrája. A cár a végrehajtóhatalom, a hadsereg, az egyház kizárólagos feje, csak az istennek és saját lelkiismeretének felelős. A miniszterek is csak a cárnak felelősek. A

cárt jelentős jogok illették a törvényhozás területén. Nélküle nem jöhetett létre törvény, az alaptörvények kivételével viszont a cár rendkívüli körülmények esetén — melynek beálltát maga állapította meg — törvényerejű rendeletekkel módosíthatta a hatályos törvényeket. A valóságban azonban az alaptörvényt is módosította. Így pl. 1907-ben kifejezetten az alaptörvény ellenére módosította a választójogot, csak azért, hogy engedelmes legfelsőbb képviselői szervet hozhasson létre.

A két világháború közötti időszak burzsoá alkotmányainak sorát a Német Birodalom 1919-ben elfogadott alkotmánya (a Weimari alkotmány) nyitja meg. Ez az alkotmány egyben a korszak uralkodó alkotmánytípusának, az ún. *szociális alkotmánynak* mintája. Számos rendelkezés mutatja, hogy olyan időszakban fogadták el, amikor Németországban már a szocialista forradalom és a szocialista állam megteremtése volt napirenden. Olyan programot tartalmaz, mely a szocialista átalakulást ígéri, másrészt rögzíti azokat a biztosítékokat is, amelyek megnyugtadják a kizsákmányoló osztályokat, hogy a program gyakorlati realizálását nem kell komolyan venni.

Az alkotmány tartalmát az elfogadása idején parlamenti többséggel rendelkező és kormánykoalíciót alkotó három párt ideológiája határozta meg. A szociáldemokrata párt a II. Internacionálé programját, a katolikus centrum a Rerum Novarum szociális és kulturális célkitűzéseit szállította, míg a Demokrata Párt a liberális polgárság gondolatvilágával közvetített a katolikus centrum és a szociáldemokraták között.

Mindezek ellenére a Weimari alkotmányt úgy kell értékelnünk, mely a politikai erőviszonyok megfelelő alakulása mellett valóban alapul szolgálhatott volna a szocialista építéshez való átmenethez. Ám a már az előzőekben említett különleges garanciák lehetőséget nyitottak az ezzel egészében ellentétes irányú fejlődéshez is. Az alkotmány 48. §-a értelmében ugyanis a birodalmi elnök egyenesen diktátori hatalomhoz jutott. A közend és a közbiztonság veszélyeztetése esetén nem csupán az alapvető jogokat függeszthette fel, hanem mellőzhette a parlament munkáját, törvényerejű rendeletek útján maga vehette kézbe a törvényhozó hatalom gyakorlását is. Így történhetett meg az, hogy az alkotmány nem jelentett akadályt sem Hitler egyeduralmának megteremtése útján, sem a fasizta terrorintézkedések előtt. A Reichstag felgyújtásának másnapján jelent meg a birodalmi elnöknek, Hindenburgnak az a rendelete, mely „a nép és az állam védelmét szolgáló szükség-intézkedések” címmel szabad utat nyitott ahhoz, hogy felszámolják a munkásszervi szervezeteit. Hitlernek egyébként a későbbiek során sem volt szüksége arra, hogy formálisan is bejelentse a Weimari alkotmány hatályon kívül helyezését. 1933 márciusában, mi-

után féktelen választási terrorral, majd a kommunista képviselők mandátumainak megsemmisítésével megszerezte a parlamenti többséget, „alkotmánymódosítással” számolta fel az alkotmányosság maradványait. 1933. március 23-án fogadta el a birodalmi gyűlés, majd a birodalmi tanács azt az alkotmánymódosítást, miszerint a törvényhozáshoz nincs szükség többé képviseleti szervekre, törvényt a kormány is hozhat.

Ismeretes, hogy az olasz fasizmusnak sem volt szüksége arra, hogy hatályon kívül helyezze a korábbi alkotmányt. Néhány módosítás eléggé hajlékonyra tette az alkotmányt ahhoz, hogy ne akadályozza a fasiszta párt céljainak megvalósítását. Már jeleztük, hogy a Szárd Királyságtól örökölt „alaptörvény” módosításához semmilyen különleges eljárásra nem volt szükség, így minden közönséges törvény módosíthatta az alkotmányt. A fasiszta párt ki is használta ezt a lehetőséget. Az egyesülési jogot, így a szervezkedési szabadságot megszorító első alkotmánymódosítás után a második a kormányt hatalmazta fel a törvényhozásra, illetve a hatályos törvények módosítására. Ezután a miniszterelnök különleges jogállásának biztosítása, az állami tisztviselők kinevezése feletti felügyelet átvétele, az önkormányzati testületeknek egyszerű konzultatív testületekké degradálása, majd a szakszervezeteknek az államszervezetbe való beépítése, végül a fasiszta nagytanácsnak az államapparátus élére helyezése voltak azok az eszközök, amelyek mellett veszélytelenné vált az alkotmányos királyság kormányformáját rögzítő 1848. évi alaptörvény formális hatályban tartása.

A Weimari alkotmányt követően tulajdonképpen kettős alkotmányozási hullám vonult végig a két világháború közötti Európán. Az első a 20-as évek elején, amikor is főként a háború után függetlenné vált, vagy jelentős területváltozásokon átment országok fogadtak el új alkotmányokat. (Finnország 1919., Ausztria, Csehszlovákia 1920., Jugoszlávia 1921., Írország 1922., Románia 1923., Törökország 1924., Görögország 1927.) Ezek az alkotmányok a tulajdonképpeni szociális alkotmányok. Ezekben érezhető a legközvetlenebbül az első szovjet alkotmány szabályozási rendszerének hatása is. A másik alkotmányozó hullám már a 30-as évekre esik. Ez az időszak már az alkotmányok faszilárdosát mutatja. Ekkor fogadják el azokat az új alkotmányokat, amelyek megkönnyítik a fasiszta intézmények bevezetését, ill. a polgári demokratikus intézmények felszámolását. (Jugoszlávia 1931., Ausztria 1934., Lengyelország 1935., Románia 1938.)

A két világháború között elfogadott burzsoá alkotmányok sorában egészében különleges helyet foglal el az 1931. évi spanyol köztársasági alkotmány. Spanyolországban a

Bourbonok monarchiáját a gazdasági válság hatására kirobbanó forradalmi mozgalom döntötte meg (1931. ápr. 14.), majd a köztársasági alkotmányt a külön erre a célra összehívott alkotmányozó gyűlés fogadta el (1931. dec. 9.). Az alkotmány-előkészítő bizottság elnöke szerint: „Az alkotmány a maga egészében nem szocialista jellegű, de igen erőteljesen sugalmazza, hogy tulajdonképpen arra lenne szükség. Nem fogunk most alkotmányt készíteni egy király nélküli monarchia számára... másrészt a társadalmi rendünk helyzetéhez viszonyítva ez az alkotmány is igen előrehaladott. Engedményt teszünk a burzsoázia-nak azzal, hogy elismerjük a magántulajdont, de engedményt teszünk a munkásosztálynak is abban az irányban, hogy fokozatosan vegye társadalmi tulajdonba a földet. Vegyék figyelembe, hogy ez egy olyan alkotmány, mely az aktuális szükségletekből indul ki, később csinálhatunk majd egy szocialista alkotmányt.” Valóban az 1931. évi alkotmány azok közé a szociális alkotmányok közé tartozik, amelyek a politikai erőviszonyok megfelelő alakulása esetén a szocializmusba való átmenethez is bázisul szolgálhattak volna.

Az ún. átmeneti alkotmányok problémája egyben át is vezet a II. világháború utáni alkotmányfejlődés értékeléséhez.

Míg a II. világháborút megelőzően a burzsoá alkotmányok fejlődését vizsgálva Európa államai mellett csupán néhány amerikai és ázsiai állam alkotmányaira kellett figyelemmel lenni, addig a II. világháborút követően az öt világrész több mint 150 államával kell számolnunk.

Európában egyébként alig néhány polgári alkotmány elfogadására került sor a II. világháború után. (Izland 1949., Franciaország 1946., 1958., Olaszország 1947., NSZK 1949., Görögország 1951., Dánia 1953. és Törökország 1961., Portugália 1976.) Ezek az alkotmányok kevés kivétellel tovább viszik az ún. szociális alkotmányok vonalát.

A szociális alkotmányok között is különleges hely illeti az 1946. október 27-i francia alkotmányt és az 1947. december 22-i olasz alkotmányt. E két alkotmányt elsősorban az emeli a korábbi burzsoá alkotmányok fölé, hogy mind az alkotmány előkészítésében, mind az alkotmány elfogadása körül kialakult politikai küzdelemben jelentős szerephez jutottak a kommunista pártok. A francia kommunista párt az alkotmány elfogadása idején részt vett a kormányban, és bár az alkotmány előkészítése során jelentős engedményekre kényszerült, mégis befolyásolni tudta számos alkotmányos intézmény alakítását. Az alkotmány elfogadása idején azonban már ellenzéki párt volt (1947 májusától). A párt tömegbefolyása és jelentős parlamenti súlya felhasználásával mégis igen sok kérdésben érvényre tudta juttatni álláspontját — mind

az alkotmány előkészítésében, mind az alkotmány parlamenti tárgyalása során. Ebből adódik, hogy az alkotmánynak a jogokra vonatkozó fejezetei ma is olyan akcióprogramnak tekinthetők, mely módot adhat arra, hogy a jogok gyakorlati realizálása érdekében az ország demokratikus és antiimperialista erői együttműködjenek a kommunista párttal.

A két alkotmány elfogadását alig másfél esztendő választja el egymástól. Közöttük mégis nagy az eltérés. A francia alkotmány szűkszavú, csupán preambulumában intézkedik az emberi jogokról. Leglényegesebb előírásai: az 1789. évi deklarációt ma is hatályosnak jelenti ki, illetve ünnepélyesen megerősíti, majd mintegy „korszerűsíti” a deklarációt, kiegészítve azt a gazdasági, szociális és kulturális jogokkal. Ezzel szemben az olasz alkotmány szövegének jelentős részét éppen a jogokra vonatkozó szabályok teszik ki. (A 139 §-ból 54 esik a jogokra.) Azt lehetne mondani, hogy Olaszországban, ahol a fasizmus több mint két évtizeden át uralkodott, a II. világháborút követően elvi kérdéssé vált az alapvető állampolgári jogok részletes szabályozása. Am ez csak egy része az igazságnak. Az olasz alkotmány elfogadása idején már erőteljesen előrehaladtak az Egyetemes Deklaráció előkészítésének munkálatai. Az alkotmány szövege azt tanúsítja, hogy előkészítése során már ennek eredményeire is figyelemmel voltak.

Az olasz alkotmány több-kevesebb módosítással ma is hatályos. Franciaországban 1958-ban új alkotmányt fogadtak el. Az új alkotmány sem helyezte azonban hatályon kívül az 1946. évi alkotmánynak a jogokra vonatkozó már említett rendelkezéseit.

A II. világháborút követő szocialista államjogi irodalomban éppen a francia és olasz alkotmányok értékelésénél merült fel a szükségé annak, hogy ezeket mint a burzsoá alkotmányok sajátos változatát vagy változatát különböztessék meg a többi burzsoá alkotmánytól. Végül is ezeket ún. átmeneti alkotmányokként tartják nyilván, jelezve ezzel, hogy olyan demokratikus alkotmányokról van szó, amelyek előkészítésében a munkásosztály is jelentős szerepet játszott, másrészt számos olyan intézményt foglalnak magukban, amelyek alkalmasak arra, hogy a megfelelő politikai erőviszonyok mellett alapul szolgáljanak a szocializmushoz való átmenet kibontakoztatásához. Az említett francia és olasz alkotmányok mellett a múlt alkotmányai közül ugyancsak az átmeneti alkotmányok kategóriájába sorolják az 1931. évi spanyol köztársasági alkotmányt, de az 1919. évi Weimari alkotmányt is. Ha a korai alkotmányok között keressük az analógiát, azt kell mondanunk, hogy ezek az alkotmányok a jakobinus alkotmánnyal esnek egy tekintet alá.

IV. Szocialista alkotmányok. 1. Az első szocialista alkotmány kialakulása. 2. A szocialista alkotmányok változatai. 3. A szocialista alkotmányok fő funkciói. 4. A szocialista alkotmányok alaptörvény jellegéről.

1. Az első szocialista alkotmány kialakulása.

Az alkotmánygondolat társadalmi jelentősége szinte kialakulásának első időszakától kezdve általában csak a dolgozók, majd az osztályá szerveződött munkásosztály küzdelmeivel, a munkásmozgalom célkitűzéseivel együtt, ahhoz viszonyítva értékelhető. Marx és Engels a szocialista világgörredalom és a kommunizmus perspektívájából kiindulva szemlélték a burzsoá alkotmányok problematikáját. Ez nem engedte meg, hogy akár csak felvethessék a szocialista alkotmány kialakulásának, létrejöttének gondolatát, ám annál több oldalról foglalkoztak hol konkrétan (egyes burzsoá alkotmányokra tett megjegyzések formájában), hol általános elméleti igényrel a burzsoá alkotmányok értékelésével. A marxizmus—leninizmus klasszikusai az alkotmányok vizsgálatánál és sajátosságaik meghatározásánál sohasem az alkotmány jogi jellegéből, hanem annak általános társadalmi jelentőségéből indultak ki, és a munkásmozgalom adott feltételei között értékelték a létező vagy létrehozandó alkotmányok egészét vagy egyes rendelkezéseiket. Maga a munkásmozgalom egyébként viszonylag hamar talákozott az alkotmányosság társadalmi jelentőségének problematikájával. Már az angol alkotmányfejlődést értékelve jeleztük, hogy az első munkáspárt kialakulása a mintegy frott alkotmányként is felfogható alkotmányos charta követeléséhez kapcsolódik. Engels 1846-ban írt levelében egyenesen az angol munkásmozgalom alapvető célkitűzéseként jelölte meg: „az alkotmány demokratikus átalakítását” a Népcarta alapján. (Marx—Engels Művei, Bp. 1959. 4. köt. 22. old.) Marx az 1848-as német forradalom során több alkalommal is utalt az alkotmány jelentőségére. Így pl. többek között azért is kárhoztatta a forradalom során megalakult frankfurti nemzetgyűlést, hogy hosszú hónapokig elhúzta az alkotmányozás munkáját. Így nem tudta felhasználni az új, a polgári vívmányokat összefoglaló alkotmány mozgósító erejét. Marx tehát ebben az időben mintegy a forradalmi fejlődés első aktusai között tartja jelentősnek az alkotmány a kidolgozását. (I. m. 5. köt. Bp. 1961. 8. old.)

Marx és Engels igen korán meglátták, hogy a munkásosztály forradalmi megmozdulásai összekapcsolhatók, de végső célkitűzéseiben élesen elhatárolandók a burzsoázia alkotmányos küzdelmeitől. Engels a chartista mozgalom fejlődésének értékelésével kapcsolatban mutatja meg a chartáért folyó mozgalom ket-

tösségét. A burzsoázia számára a Charta a végcé, a munkásosztály számára csak eszköz lehet, a politikai hatalom megszerzésének eszköze, hogy végül is szociális helyzetet változtathasson. (Vö.: Engels, A munkásosztály helyzete Angliában. Marx—Engels Művei, 2. köt. Bp. 1938. 413. o.) Ugyanez a gondolat jelenik meg Engelsnél a Kommunista Szövetsége számára irt népszerű programtervezetben: „A forradalom mindenekelőtt létre fog hozni egy demokratikus alkotmányt, ezzel közvetlenül vagy közvetve a proletariátus politikai uralmát, közvetlenül hozza ezt létre Angliában, ahol a proletárok máris a nép többségét alkotják.” (Marx—Engels Művei. 4. köt. Bp. 1959. 356—357. o.)

Marx és Engels számos esetben felléptek az olyan kispolgári illúziók ellen, amelyek az alkotmányért vagy annak tiszteletbentartásáért folytatott küzdelemmel kívánták helyettesíteni a munkásosztály forradalmi harcának megszervezését. Az 1848. évi franciaországi események értékelése során többször is rámutattak arra, hogy az „éljen az alkotmány” jelszava sohasem helyettesítheti az „éljen a forradalom” jelszavát. Marx az Oszláyharcok Franciaországban című munkájában számol le az olyan illúziókkal, mintha az alkotmányra való hivatkozás, az alkotmány védelméért folyó küzdelem bármilyen politikai eredményt hozhatna a valóságos politikai erőviszonyokkal szemben, mégha az ilyen küzdelmet az alkotmány szó szerinti értelme is támogatja. Bírálja Ledru Rolin-t, aki összetévesztve az alkotmányért folyó harcot a forradalommal, az alkotmány alapján követelte a kormány felelősségre vonását. A burzsoá parlamenti többség megmutatta, hogy valóságos és mozgósítható társadalmi erők nélkül ennek az alkotmányesímelken rágódó parlamenti harcnak semmiféle jelentősége nincs a munkásforradalom szempontjából olyan helyzetben, amikor maga a forradalom van napirenden; „Éljen az alkotmány, ez a demokratikus kispolgár jelszava. Éljen a forradalom — ez a proletáré” — mondja Marx. (Marx—Engels, Válogatott művek. Bp. 1949. 1. köt. 174. o.) Egyben az 1848. évi francia köztársasági alkotmány értékelésénél számos, a burzsoá alkotmányok társadalmi szerepére általánosan jellemző megállapítást tett, kimutatva, hogy azok csak a valóságban kialakult politikai viszonyok tükrökei. E politikai viszonyokat tükrözik összes belső ellentmondásaikkal együtt. Az 1848. évi alkotmány például magában foglalta a köztársaság tényét, az általános választójogot, a választott képviselői szerv (a nemzetgyűlés) szuverenitását, ezzel együtt a királyság helyén az elnök diktatúrájának lehetőségét és a rendkívüli hatalom, az ostromállapot körülményeit; tehát szinte a pillanatnyi politikai helyzetnek megfelelően tükrözte a létező konkrét társadalmi viszonyokat, és

„ahol több volt, mint egyszerű jelmezcsere, ott meglevő tényeket iktatott jegyzőkönyvbe”. (I. m. 148. o.) Marx más helyütt is többször állást foglalt az alkotmány társadalmi-történeti kötöttsége mellett. Gyúnyosan bírálja azokat (a 19. század derekán még egyáltalán nem ritka) nézeteket, amelyek elképzelhetők tartják tétől és időtől független, a konkrét társadalmi, gazdasági, politikai viszonyoktól elvonatkoztatott ún. „in abstracto társadalmi-politikai formák” spekulatív úton való megteremtését és ennek megfelelő absztraktk alkotmányok kialakítását. „... az a jámbor német, aki az észak-amerikai alkotmányt — méghozzá megszépítve és megjavítva — hűséges szülőföldje javára akarja hasznosítani, ama agyalágyult kereskedőhöz hasonlatos, aki lemásolta gazdag versenytársának üzleti könyveit, s azt hitte, hogy most már e másolat birtokában az irigylet gazdagságnak is birtokába jutott.” (Marx—Engels Művei. 4. köt. Bp. 1959. 342. o.)

A forradalom és az alkotmány egymáshoz való viszonyát értékelve mind a burzsoá, mind a szocialista forradalmak számára jelentősek Marxnak azok a tanításai, amelyek arra utalnak, hogy nem lehet egyetlen forradalmat sem győzelemre vinni „alkotmányos játékszabályok” alapján. A válság és az ellenforradalom című cikkében Marx különbséget tett a hatalom ún. „konstituált” és „nem konstituált” állapota között. Kimutatja, hogy mindaddig, amíg meg nem szilárdul az alkotmányos hatalom, addig forradalmi provizórium van, ahol a hatalom kérdésének eldöntésében nem a konstitucionális elvek alkalmazása, hanem a forradalom védelme mentheti meg magát a konstitucionális elvet is. „... minden provizórium állami állapot diktatúrát, mégpedig erőlyes diktatúrát követel meg.” (I. m. 5. köt. Bp. 1961. 386. o.) Hasonló gondolatokat fejt ki a porosz alkotmánnyal kapcsolatban. (I. m. 151. o.)

A 19. század munkásmozgalmának az alkotmánygondolathoz, és pedig a burzsoá alkotmánygondolathoz való viszonyát elemezve nem hagyhatjuk figyelmen kívül F. Lassalle munkásságát, különösen Mi az alkotmány című művét. Lassalle-nak és a munkásmozgalom általa képviselt irányzatának bírálatát ma már kellőképpen elvégezte a marxista—leninista irodalom, így e helyütt ezt bátran mellőzhetjük. Tudjuk jól, hogy bár magát marxistának vallotta, tanításainak jelentős része szemben állt a marxizmussal. Említett munkája azonban marxista tanításokon épül, a fiatal Marxnak az előbbiekben vázolt, az alkotmánnyal kapcsolatos gondolatain alapul, azt fejleszti tovább. Éppen ezért Lenin az alkotmánnyal kapcsolatos e művében tett megállapításait, vagy talán inkább annak lényegét maga is elfogadta. (Vö.: Lenin Művei, 15. köt. Bp. 1955. 340. o.) Lassalle

említett munkája az 1859—1864. közötti poroszországi alkotmányválság során született, népszerűsítő, agitációs beszédként ígerezett megvilágítani mind a munkások, mind a liberális burzsoázia előtt az alkotmány lényegét. Lassalle megkülönbözteti az ún. reális és nem reális alkotmányokat, reális alatt érve azt az alkotmányt, amely összhangban van a tényleges hatalmi viszonyokkal. Kifejti, hogy az alkotmányért folyó harc során mindig zsákutcába vezet az az elképzelés, mely az alkotmány ilyen vagy olyan megfogalmazásától, vagy módosításától várja a hatalmi viszonyok alakulását és szem elől téveszti, hogy „az ország tényleges hatalmi viszonyait kell előbb átalakítani és a végrehajtott hatalmat megszerezni”. (Vö.: Lassalle: Alkotmány, szocializmus, demokrácia. Bp. 1914. 57. o.)

Lenin munkássága átfogja nemcsak az imperialista burzsoázia alkotmányfejlődésnek mintegy két évtizedes szakaszát, hanem a szocialista alkotmányfejlődés első esztendeit is. Az alkotmány társadalmi jelentőségének értékelésénél nemcsak megőrzi, hanem jelentősen gazdagítja Marx és Engels hagyatékát. Lenin alkotmánnyal kapcsolatos nézeteit vizsgálva viszonylag élesen elhatárolhatunk három fejlődési szakaszt. Az első időszak az 1905—1907-es forradalomig terjed és általános igényű megjegyzéseket ad az alkotmányról; a második szakasz 1917 áprilisáig tart, itt már konkrétan az oroszországi helyzethez kapcsolódva határozza el a munkásosztály törekvéseit a burzsoázia alkotmányos illúzióitól. 1917 áprilisától Lenin munkássága a szocialista alkotmány elemeinek kialakításához visz.

Lenin első műveiben az önkényuralom megdöntése szempontjából értékeli az alkotmányért folytatott küzdelem jelentőségét. A szocialdemokrata párt programtervezetéről írt munkájában az alkotmány kidolgozása céljából országos gyűlés egybehívását javasolja valamennyi állampolgár képviselőinek részvételével. Az alkotmányért folyó harcot „az általános társadalmi célok”-ért folyó küzdelem fontos részeként szemléli, azonban hangsúlyozza a munkásosztály és a parasztság sajátos külön célkitűzéseit is — e küzdelem során. (Lenin Művei. 2. köt. Bp. 1951. 89. o.) Több megjegyzése arra mutat, hogy a politikai szabadságjogok kivívását nem feltétlenül kapcsolja össze írott alkotmánnyal. (I. m. 111. o.) Az alkotmány tartalmi elemeit vizsgálva már jeleztük, hogy Lenin számára az alkotmányos állam fogalma összekapcsolódott a népnek a törvényhozásban való valóságos részvételével. Ezzel Lenin állást foglal abban a kérdésben is, hogy az alkotmány társadalmi jelentősége sohasem választható el a konkrét politikai harc feladataitól. Másrészt bírálja azokat az elképzeléseket, amelyek az alkotmánytól várják a társadalmi viszonyok megváltoztatását. Eppen erről az oldalról itéli el a liberális de-

okratákat, akik azt remélik, hogy az alkotmány egy csapásra át fogja alakítani például a falusi viszonyokat. (I. m. 7. köt. Bp. 1953 103. o.) 1905-ben — amikor konkrétan felmerült az alkotmányos monarchia lehetősége. — Három alkotmány, avagy az állam felépítésének három formája c. tanulmányában az abszolútizmus, az alkotmányos monarchia és a demokratikus köztársaságok közötti különbségeket elemezve az alkotmányt mint olyan törvényt említi, amely a képviseleti szervek felépítésén keresztül kompromisszumot hoz létre a hatalomban részt vevő három tényező: a cár (és az apparátus), a burzsoázia (nagyburzsoázia) és a nép között. A forradalom előrehaladásával pedig mindinkább hangsúlyozza az alkotmány szigorú osztálykötöttségét, a munkásosztály forradalmi küzdelmének a burzsoá alkotmányosság megteremtéséért folytatott harctól való elhatárolását. (I. m. 8. köt. Bp. 1954. 567—568. o.) Az 1905-ös forradalom leverése és a cári kormány terrorja után Hogyan összegezték a szociálforradalmárokat a forradalom eredményeit és hogyan összegezte a forradalom a szociálforradalmárokat eredményeit című cikkében (1909. január) Lassalle-ra való hivatkozással leleplezi azokat a nézeteket, amelyek abszolutizálni akarják az alkotmányt, és „általában” vetik fel az alkotmány kérdését, anélkül, hogy tartalmát meghatároznák. (I. m. 15. köt. Bp. 1955. 340. o.) „Mi az alkotmány lényege, drágalátos urak, az alsó típusú propagandista kör, az eszer pártunk nevezett kör tagjai? Az-e, hogy alkotmánnyal 'szabadabb' az élet, s a 'dolgozó népnek' könnyebb az élete, mint alkotmány nélkül? Nem, így csak vulgáris demokráciák gondolkoznak. Az alkotmánynak az a lényege, hogy általában az állam alap-törvényei és különösen a képviseleti intézményekkel kapcsolatos választójogra, a képviseleti intézmények hatáskörére stb. vonatkozó törvények az osztályharcban fennálló tényleges erőviszonyt fejezik ki.” (I. h.) Ez a tétel egyben jelzi azt is, hogy Lenin hogyan fejleszti tovább az eredetileg Lassalle-nál ismert gondolatot. Lassalle-nál még azonosul egymással a tényleges hatalom és az alkotmány, ezzel szemben Leninnél főleg az domborodik ki, hogy közvetlenül a tényleges politikai hatalom határozza meg az alkotmányt és az alkotmányos jelentőségű törvényeket. Nem mossa el tehát a jog és a tényleges hatalom gyakorlása közötti határvonalat, mint ahogy az Lassalle-nál tapasztalható.

Az alkotmánynak a valóságos politikai hatalomhoz való viszonyára építi a továbbiakban azt a már említett megkülönböztetést, ami a szocialista jogirodalomban azóta az alkotmányoknak fiktív és nem fiktív alkotmányokra való tagolásában fejeződik ki. „Az alkotmány akkor fiktív, amikor a törvény és a valóság nem egyezik; nem fiktív, amikor egyezik.” (I. h.) Az adott összefüggésben Lenin a fiktív

és nem fiktív alkotmány megkülönböztetését éppen abban az értelemben használja, hogy az alkotmány osztálytartalma egyáltalán nincs kapcsolatban annak fiktív vagy nem fiktív voltával. Lehet egy alkotmány reakciós és egészében a valóságnak megfelelő, ha azokat az osztályerőviszonyokat fejezi ki, amelyek a valóságban is gyakorolják a hatalmat. Ehhez hasonló megállapításai már korábban is ismeretesek, ha nem is az alkotmánnyal, hanem a képviseleti intézményekkel kapcsolatban. Így pl. a francia parlamentarizmust elemezve arról ír, hogy ott a századfordulón nem tért el az adott időszak írott alkotmánya a „reális”, a valóságos, a nem fiktív alkotmánytól, a politikai erőviszonyoktól. Ezzel szemben viszont Oroszországban a dumában képviselt erők egyáltalán nem fejezték ki a valóságos osztályerőket. A munkásság egyáltalán nem, a parasztság alig kapott benne képviselést. Illúziók rabja az, aki a cégért, a nevet összetéveszti annak tartalmával. A parlament más Franciaországban és más a дума Oroszországban. Az orosz дума adott összetételében jogait hiába erősítik, ettől még nem lesz olyan értelemben parlamentális szerv, mint a francia parlament. (I. m. 10. köt. Bp. 1954. 494. o.)

Az 1912-ban tartott választásokat értékelve még tovább megy, és most már általában harcot hirdet az olyan elképzelésekkel szemben, amelyek az „alkotmánnyal” vagy az alkotmányért folyó harccal akarják helyettesíteni a forradalmi mozgalmat. Elítéli azokat a burzsoá demokrata nyilatkozatokat, amelyek szerint nem forradalom, hanem „alkotmányos munka kell”. (I. m. 18. köt. Bp. 1955. 510. o.) A cári Oroszország adott fejlődési szakaszára vonatkoztatva konkrétan teszi fel a kérdést: mi az alkotmány: „Az alkotmány kiegyezés a régi (nemesi, hűbéri, feudális, abszolutista) társadalom történelmi erői és a liberális burzsoázia között.” Egyben aláhúzza azt is, hogy az adott történelmi feltételek között ennek a kiegyezésnek a jellegét az imperializmus korszakában már nem csupán és nem is elsődlegesen e két erőcsoport küzdelme határozza meg. „Ennek a kiegyezésnek a reális feltételeit a régi társadalom engedményeinek vagy a liberális burzsoázia győzelmének mértékét azok a győzelmek határozzák meg, amelyeket a demokrácia, a nagy néptömegek (és elsősorban a munkások) aratnak a réginek az erői felett.” Ugyanezt a gondolatot viszi tovább Fokozódó diszharmónia című tanulmányában, ahol ismételtelen leszögezi, hogy az európai alkotmányok huzamos és súlyos osztályharc eredményei, amely egyrészt a feudalizmus és abszolutizmus, másrészt a burzsoázia, a munkásság és a parasztság között folyt. (I. m. 575. o.)

Igen korán meghirdeti a harcot a kispolgári „alkotmányos illúziók” ellen, amelyek abból indulnak ki, hogy az alkotmány mintegy az osztályok összetűközésének „játékszabálya-

ként” funkcionálhat és olyan időkből is hatályosul, amikor a munkásosztály forradalmi megmozdulásai közvetlenül veszélyeztetik a burzsoázia hatalmát. Már 1905 nyarán éppen az angol alkotmánnyal kapcsolatban tesz említést arról, hogy az államapparátus, köztük a bírói szervezet minden esetben ért ahhoz, hogy semmivé változtassák az alkotmányt és az alkotmányban biztosított szabadságjogokat, ha „a munka és tőke” közötti harcról van szó. (I. m. 9. köt. Bp. 1954. 422. o.) Majd az opportunista szociáldemokraták alkotmányos illúzióival foglalkozva, Bebelre hivatkozással, több oldalról is leleplezi azokat, akik minden esetben bíznak „a burzsoá alkotmány abszolút jelentőségében, abszolút erejében”, akik azt hiszik, hogy a burzsoázia elleni harc során olyan időszakban is lehet számolni az alkotmányosság fenntartásával, amikor ez a harc a burzsoázia hatalmát veszélyezteti. (I. m. 16. köt. Bp. 1955. 316. old.) E tétel minél élesebb bizonyítéka érdekében többször idéz példákat Angliából, az adott korszak polgári alkotmányosságának mintaországából. Talán jelképesnek is lehet tekinteni, hogy az 1917-es októberi forradalmat megelőzően éppen az Angliában lejártszó konkrét viszonyok elemzése mellett mutatja ki, hogy adott esetekben az osztályok valóságos összetűközése síkjában sokszor mennyivel jelentősebbek még idejelműlt középkori intézmények is, ha azok mögött valamilyen eleven társadalmi erő áll, mint a burzsoá alkotmány. (I. m. 20. köt. Bp. 1955. 228. o.)

Leninnek a továbbiakban az alkotmánnyal kapcsolatban tett megjegyzései átvezetnek bennünket a szocialista forradalom és a szocialista alkotmány előkészítésének korszakába. „Az alkotmányos demokratáknak” azzal a törekvésével szembefordulva, hogy az alkotmánnyal helyettesítsék a forradalmat, illetve az alkotmányozással leszereljék a munkásosztály forradalmi célkitűzéseit, Lenin már korábban több ízben is feltette a kérdést, nem lenne-e jobb a munkásosztály egész forradalma számára, ha átugraná ezt az alkotmányt, a burzsoá alkotmányt? Az oktrojált alkotmányok jellegzetességét elemezve utal arra, hogy az ilyen alkotmány nem más, mint „az alkotmányos demokraták eszményképének megvalósítása, a forradalom átugrása”. (I. m. 9. köt. Bp. 1954. 424. o.) 1917 áprilist követően pedig most már konkrét formában rajzolta fel az ellentétes „ugrás”, a burzsoá alkotmány „átugrásának”, a burzsoá alkotmány meghaladásának, a szovjet alkotmány létrehozásának útját. A pártprogram felülvizsgálatával kapcsolatos megjegyzéseiben már lényegében szovjet típusú szervezet igényét és annak megfelelő alkotmány követelményét rajzolja meg. Ebben az alkotmányban „a parlamenti képviseleti intézményeket fokozatosan a nép (a különböző osztályok és foglalkozási ágak, illetve a különböző vidékek)

képviselőinek szovjetjei váltják fel, amelyek törvényeket hoznak és egyszersmind végre is hajtják az általuk hozott törvényeket." Ezt követően pontosított vázolja fel, hogy milyen intézményeket kell tartalmaznia az oroszországi demokratikus köztársaság alkotmányának. (I. m. 24. köt Bp. 1952. 493. o.)

Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a Lenin által kidolgozott A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációja lesz a fejlődés során a létrehozandó szocialista alkotmány magva. Ez a deklaráció nemcsak jelképesen, hanem de facto is a két alkotmánytípus: a szocialista és a burzsoá alkotmányok típusát elválasztó határvonalon áll. A deklaráció első szövegét a bolsevik párt és a baloldali eszerek blokkja először nem a szovjetek kongresszusa, hanem az 1918 januárjában összehívott alkotmányozó gyűlés elé terjesztette (1918. január 18.). Az elé az alkotmányozó gyűlés elé, amelynek eredeti hivatása a burzsoá alkotmány kidolgozása lett volna. Az alkotmányozó gyűlés éppen ennek az okmánynak a visszautasításával, elvetésével dokumentálta, hogy szemben áll a dolgozó nép összes, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom alatt és azt követően kivívott eredményeivel. Nem ért egyet a népbiztosok tanácsa által (akkor még ideiglenes munkás-paraszt kormány) sem a politikai hatalom, sem a gazdaság területén tett intézkedéseivel. Az ideiglenes munkás-paraszt kormány e deklaráció elutasítása után oszlatta fel az alkotmányozó gyűlést. Ezzel az aktussal vált egyértelműen világossá az oroszországi forradalom szocialista iránya. Ezzel a ténnyel zárult le véglegesen a szovjetek kizárólagos államhatalmáért folyó harc és nyílt meg a lehetőség jogilag is az alkotmány új, szocialista típusának a megteremtéséhez.

Az egyesült munkás-paraszt-katona-küldöttek III. Kongresszusa A dolgozó és kizsákmányolt nép deklarációjának elfogadásával egyidejűleg határozatot hozott a szovjet alkotmány kidolgozásának szükségességéről is. E határozatok nyomán indultak meg azok az alkotmányelőkészítő munkálatok, amelyeket végül a Szovjetek V. Kongresszusa által elfogadott első szovjet alkotmány zárt le (1918. júl. 10.).

2. A szocialista alkotmányok változatai.

Az első szovjet alkotmány, majd a Szovjetunió alkotmányai legalább olyan hatással voltak a szocialista alkotmányokra, mint az első francia alkotmány és általában a francia alkotmányok a kapitalizmus fejlődése során kialakult burzsoá alkotmányokra. Közvetítették a Nagy Októberi Szocialista Forradalom során létrejött szovjet állam államépítő munkájának tapasztalatait a fejlődés későbbi szakaszán kialakuló szocialista államok számára. Hozzájárultak a szovjet intézmények nemzetközi méretekben való megismertetéséhez, egyben az alkotmány szerkezetét, szabályozási

tárgyait, jogi szabályozási módszereit tekintve is mintául szolgáltak.

Egész történelmi korszak áll az első szovjet alkotmány elfogadásának időpontja és napjaink szocialista államai között. Azóta világrendszerre vált a szocializmus. A szocialista világrendszer államai fejlődésük különböző szakaszain számos írott alkotmányt fogadtak el. A szocialista alkotmányok mindegyike — képletesen szólva — a kapitalizmusból a kommunizmushoz vezető út egy-egy meghatározott állomását jelöli, azaz: adott szocialista állam adott fejlődési szakaszának államjogát foglalja össze. Ez egységbe kapcsolja, de egyben el is határolja a szocialista alkotmányokat. Általános vonásai az alkotmány meghatározásánál már tárgyalt közös tartalmi elemekből fakadnak. Nemzeti sajátosságait pedig az egyes szocialista országok eltérő történelmi múltja, az ezzel összefonódó sajátos jogi tradíciók alapozzák meg. Mindezekből az is következik, hogy a szocialista alkotmányok változatainak meghatározásánál csak olyan ismertető jegek fogadhatók el, amelyek mind a közös, mind a nemzeti vonásokat figyelembe veszik.

A kibontakozó szocialista összehasonlító államjogi irodalom általában arra törekszik, hogy a szocialista alkotmányok fejlődését és változatait vizsgálva, érvényre juttassa a közös vonások és a nemzeti sajátosságoknak ezt a belső összefüggését. Többféle megközelítési módról is tudunk. Így pl. gyakran találkozunk azzal a módszerrel, mely az alkotmányfejlődés általános periodizációjaként fogja fel a burzsoá alkotmányoknál már alkalmazott megoldást. Nevezetesen: elsősorban a két világháború között, illetve a II. világháború után elfogadott szocialista alkotmányok között különböztet és ezen belül jelzi a szocialista alkotmányok különböző változatait. Ezzel a megoldással szemben joggal támasztható az az ellenvetés, hogy gyakorlatilag nem tesz mást, mint szembeállítja a szovjet típusú és nem szovjet típusú szocialista alkotmányokat, anélkül, hogy ezt következetesen végig vinné. A két világháború között ugyanis csak szovjet típusú szocialista alkotmányok léteztek, míg a II. világháború után egymás mellett élnek szovjet és nem szovjet típusú alkotmányok. A másik megközelítési mód a szocialista államok fejlődési szakaszaira épül és a szocialista fejlődés megközelítően azonos szakaszán elfogadott alkotmányokat (illetve az általuk rögzített alapvető intézményeket) hasonlítja össze, vagy kapcsolja egységbe. Ennek az a hibája, hogy elmossa a nemzeti sajátosságokat és csak a közös vonásokat hangsúlyozza. Emellett az egyes alkotmányok által rögzített alapintézményeket kiemeli történeti-társadalmi összefüggéseikből. Legelfogadhatóbbnak végül is az a megoldás látszik, mely a szocialista állam eddig legáltalánosabban elismert két válfajából indul ki, azaz a szovjet és a népi demokra-

tikus szocialista alkotmányokat tekinti a szocialista alkotmányok két alapvető válfajának, majd ezen belül a szocialista alkotmányok további változatait aszerint különbözteti meg, hogy azokat az egyes országok a szocialista fejlődés milyen fázisában fogadták el.

A szovjet szocialista alkotmányokon belül: a) a fejlődés első fázisának szovjet szocialista alkotmányaihoz kell sorolni az 1918. évi szovjet és az ennek nyomán létrejövő oroszországi szovjet alkotmányokat, valamint a magyar tanácsköztársasági alkotmányt 1919-ből, továbbá az 1922. évi transzkaukázusi alkotmányokat és a Szovjetunió 1924. évi alkotmányát, illetve az ennek elfogadása után létrejött szövetséges köztársasági alkotmányokat. b) A fejlődés második fázisának alkotmányaihoz, a felépült szocializmus szovjet szocialista alkotmányaihoz kell sorolnunk a Szovjetunió 1936. évi alkotmányát és az ennek nyomán létrejött szövetséges köztársasági és autonóm köztársasági alkotmányokat. c) A szovjet szocialista alkotmányok harmadik típusát a Szovjetunió 1977. évi és a szövetséges köztársaságok azóta elfogadott alkotmányai képviselik.

A népi demokratikus alkotmányokon belül az alapvető felosztás szintén a népi demokratikus szocialista állam fejlődési fázisaihoz kapcsolódik, és ennek megfelelően beszélünk: a) a népi demokratikus fejlődés kezdeti szakaszán, b) a szocializmus építése során és c) a szocializmus alapjainak lerakása után elfogadott népi demokratikus alkotmányokról.

A szocializmus építésének népi demokratikus alkotmányain belül különleges vonásokat mutatnak a népi demokratikus fejlődés korai szakaszán, a népi demokrácia jellegének elméleti tisztázása előtt elfogadott alkotmányok. A népi demokratikus alkotmányok fejlődésének ez az időszaka a magyar alkotmány elfogadásáig terjed, azaz a magyar alkotmány elfogadása már e vonatkozásban a népi demokratikus fejlődés második szakaszát nyitja meg. Ide kell sorolnunk a következő népi demokratikus alkotmányokat: a Jugoszláv Népköztársaság (1946. január 31.), Albán Népköztársaság (1946. március 14.), Bolgár Népköztársaság (1947. december 4.), Román Népköztársaság (1948. április 13.), Csehszlovák Köztársaság (1948. május 9.) és a Német Demokratikus Köztársaság (1949. május 30.) alkotmányait. Az ázsiai népi demokratikus alkotmányok közül a II. világháborút követően ugyancsak 1949. augusztus 18. előtt fogadták el alkotmányukat a Vietnami Demokratikus Köztársaság (1946. november 8.), a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (1948. szeptember 8.). Ezekre a korai népi demokratikus alkotmányokra általánosságban jellemző, hogy még nem említik a termelési eszközök zömének társadalmi tulajdonát, bár általában felvázolják a társadalmisítás lehetőségeit. Rögzítik ugyan az alapvető állampolgári jogokat,

de azok anyagi biztosítékaira még csak bizonyos korlátok között utalnak, vagy egyáltalán nem is térnek ki; egyik-másik alkotmány kihagyja a munkához való jogot, mint pl. a koreai alkotmány. Igen gyakran használják az általános „népfogalmat”. Nem minden esetben határozzák meg tisztán az állam osztálytartalmát. Gyakran nem utalnak a munkásosztály vezető szerepére, így általában nem tesznek említést a párt vezető szerepéről. Emellett igen sok vonatkozásban a demokratikus államszervezet fő vonásait rögzítik ugyan, de ezzel együtt még számos formai elemében fenntartják a régi államszervezet egyes maradványait is. E demokratikus elvekre támaszkodva, a nép többségi akarata alapján bontakozott ki az a fejlődés, mely rövid idő alatt kétségtelenné tette az alkotmányokban sokszor általánosan megfogalmazott alapelvek szocialista tartalmát. Ebben a vonatkozásban nyilvánvalóan nagy különbség van pl. az NDK első alkotmánya és az 1948-ban elfogadott csehszlovák alkotmány között, mely az 1948. februári forradalom után jött létre, és preambulumban már utal a munkásosztály vezető szerepére, valamint a szocialista építés perspektívájára. Általában ezeknek az alkotmányoknak a szocialista jellegét elsősorban az a tény biztosította, hogy mögöttük már elfogadásuk időpontjában olyan államhatalom állt, melynek alapvető célkitűzése volt a szocializmus felépítése.

A népi demokratikus fejlődés második szakaszához tartozó alkotmányok közé sorolhatjuk az 1949. évi augusztus 18-án elfogadott magyar alkotmányon kívül a Lengyel Népköztársaság (1952. július 22.), a Román Népköztársaság (1952. szeptember 24.), az NDK (1968. április 6.) alkotmányát. A népi demokratikus fejlődés e második szakaszán elfogadott alkotmányok mindegyike határozott formában fejezi ki a szocializmus építésének folyamatát, a párt vezető szerepét; az általános jellegű „néphatalomra”-ra való utalás helyett az államnak a proletárdiktatúrára jellemző osztálytartalmát rögzítik. Ezekben az alkotmányokban jelentősen kiszélesednek az állampolgárok jogai, e jogok anyagi biztosítékai, az állam szervezését rögzítő alkotmányos tételek pedig sokkal világosabban fogalmazzák meg a következetesebben szocialista formákat. Rögzítik a szocialista építés folyamatát, még akkor is, ha a gazdaság többszektorságából indulnak ki. Ázsia szocialista országaiban elfogadott alkotmányok közül tulajdonképpen e változatra utalva kell megemlítenünk a Kínai Népköztársaság (1954. szeptember 20.), a Vietnami Demokratikus Köztársaság (1959. december 31.) alkotmányát, továbbá ide lehet sorolni a Mongol Népköztársaság 1940-ben elfogadott alkotmányát. Lényegében itt kell utalnunk az 1976 folyamán elfogadott kubai alkotmányra.

A népi demokratikus alkotmányok harmadik csoportjába sorolt, azaz a szocializmus alapjainak lerakása után elfogadott alkotmányok tükrözik a szocializmus végleges győzelmét, kifejezik, hogy megszűnt a gazdaság többszektorsága, uralkodóvá vált a társadalmi tulajdon, végbement a kizsákmányolók mint osztály felszámolása, ennek megfelelően a társadalom politikai szervezete (ideértve mind az állami, mind a társadalmi szerveket) a nép erkölcsi-politikai egységére épül. Ezzel összhangban általánossá váltak azok az alapvető jogok is, amelyek korábban csak a dolgozókat illették. Ezek közé az alkotmányok közé soroljuk időrendi sorrendben Csehszlovákia (1960. júl. 21.), Jugoszlávia (1963. április 7., 1974. február 21.), Románia (1963. augusztus 21.), Bulgária (1971. május 16.) alkotmányait. Végül ugyancsak itt kell megemlítenünk az új kínai alkotmányt is (1976).

A szocialista alkotmányok változatainak felderítése és bemutatása nem valamiféle öncélú osztályozás. A változatok ismerete jelentős segítséget nyújthat a tapasztalatok kölcsönös áramlásához. Jelzi az egyes szocialista államok jogalkotása számára a tapasztalatok átvételének lehetőségeit és határait. Másrészt az egyes szocialista államokon belül eligazítást adhat a tekintetben, hogy a fejlődés meghatározott szakaszán elfogadott alkotmányok milyen időhatárok között tölthetik be társadalmi funkcióikat. Különösen a szocialista állam egyes fejlődési szakaszai alapján kidolgozott változatok jelezhetik a szocialista építésnek azokat a fordulópontjait, amikor a korábbi fejlődési szakaszban elfogadott alkotmányok már szűknek bizonyulnak az új államjogi intézmények befogadására. Am arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ezek a fordulópontok nem feltétlenül járnak együtt új alkotmányok kidolgozásával. Olyan esetekben, amikor a korábbi alkotmány számos, a fejlődés későbbi szakaszára is előremutató programjellegű tételt tartalmaz, a korábbi alkotmány általános módosítása helyettesítheti az új alkotmány elfogadását. Ez a helyzet hazánkban és Lengyelországban. Nálunk 1972-ben, Lengyelországban 1976-ban került sor a korábbi, 1949-ben, illetve 1952-ben elfogadott alkotmány általános módosítására.

3. A szocialista alkotmányok fő funkciói.

Az alkotmányok fő funkcióinak elemzése az alkotmányok szolgálati szerepének egy-egy időszak politikai főfeladataira vetített vizsgálatát jelenti. Az alkotmány funkciói alatt lényegében az e feladatok megvalósítása érdekében, illetve irányában kifejtett hatásokat értjük. E hatások nemcsak befelé, az adott szocialista állam belső viszonyai irányában jelentkeznek, hanem kifelé, a nemzetközi viszonyok irányában is. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a befelé irányuló funkcióknak van jelentőségük, de esetenként különösen fontos-

sá válhat az alkotmány külső funkciója is. A szocialista alkotmányok funkcióinak külön jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy a szocialista állam a társadalmi viszonyok tervszerű átalakításának eszköze a kommunizmus felé vezető úton. E folyamat során meghatározott, többé-kevésbé pontosan körülhatárolható hatások várhatók az alkotmánytól. Innen adódik, hogy az egyes szocialista alkotmányok jellegzetességeit, szabályozási tárgyköréit, a szabályozás mélységét, illetve részletező jellegét, az alkotmány különböző tárgyú rendelkezéseinek egymáshoz viszonyított arányát elsősorban az adott időszak politikai főfeladatai határozzák meg, más szóval: minden szocialista alkotmány szabályainak rendszerében azok a rendelkezések kerülnek előtérbe, amelyek az alkotmánynak az adott fejlődési szakaszra jellemző alapvető társadalmi funkcióját fejezik ki. Az 1918. évi szovjet alkotmány alapvető belső funkciója pl. egyértelműen abban állott, hogy elősegítse a különböző rendszerben felépülő és erős autonómiás törekvéseket mutató szovjetek és kongresszusok egységes állami szervezetrendszerévé való integrálódását. Erre Lenin már az alkotmány előkészítése közben utalt. Az alkotmány első kommentálói pedig ezt a szerepét külön is kiemelték. Általános volt az a vélemény, hogy az alkotmány olyan munkaterv, mely kijelöli a szovjet építés programját. Ezzel magyarázható, hogy az alkotmány rendelkezéseinek túlnyomó többsége a szovjet szervezet különböző fokozatait, az egyes fokozatok megalakításának rendjét, szervezetét, hatáskörét szabályozta.

Az első szovjet alkotmány történései érdeme, hogy véglegesen és visszavonhatatlanul lezárta a szovjet államszervezet alapformái körüli vitát azáltal, hogy kizárólag a munkások, katonák és parasztok küldötteinek szovjetjeire építette az államhatalom gyakorlását, egyben rögzítette a hatalom gyakorlásának olyan egységes szervezetét, amely a kapitalizmusból a szocializmusra való átmenet egész időszakában szilárd bázisa lehetett a munkásosztály államhatalmának. Alapvető funkciója volt továbbá, hogy biztosítsa a lényegében spontán módon alakult, a legkülönbözőbb helyi sajátosságokat felmutató szovjet szervezetek egységét, a központi rendelkezések megvalósítására képes államszervezetbe való összekapcsolását.

A Szovjetunió 1924. évi alkotmánya kifejezetten csak az állami viszonyokkal összefüggő kérdéseket szabályozta, éppen annak folytán, hogy fő funkciója a szövetséges köztársaságok egy államban való egyesítésének megszilárdítása volt. Ez elsősorban erős szövetségi szervezet létrehozását igényelte. Maga az egész alkotmány nem is intézkedik másról, mint a szövetség létrehozásáról, a szövetséges államok közötti viszonyról és a szövetségi állami szervekről. Az egyes szövetségi köztársasági szer-

vekre is csak annyiban tér ki, amennyiben a szövetségi szervek zavartalan és zökkenőmentes működése megkövetelte bizonyos egységes alapelvek érvényesítését a szövetséges köztársaságok szervezetében is. Az egyes szövetséges köztársaságoknak az 1924. évi alkotmányt követően elfogadott új alkotmánnyal azonban már újra utalnak a társadalmi berendezkedés általános vonásaira, de talán éppen a szövetségi alkotmány hatása alatt közel sem olyan szélességben, mint az első szovjet alkotmány.

Az 1936. évi szovjet alkotmány fő funkciója abban állt, hogy rögzítse a szocializmus felépítésének tényét — azoknak a tapasztalatoknak alapján, ahogyan az egyedülálló szocialista államban ellenséges környezet közepette teljesíteni lehetett ezt a feladatot. Az alkotmánynak azonban volt egy olyan irányú funkciója is, ami eddig csak kevésbé kapott hangsúlyt, nevezetesen a rövid idővel a kizsákmányoló osztályok felszámolását követően, az állampolgárok egyenjogúságának alapján az alkotmány az állampolgári jogok olyan széles katalógusát rögzítette, amelyen belül számos intézmény csak program jellegű lehetett, a gyakorlati megvalósítás feltételei csak hosszabb távon érlelődhetnek meg.

A II. világháborút követően a szocialista építés kezdeti szakaszában elfogadott népi demokratikus alkotmányok fő funkciója abban állt, hogy dokumentálják az államhatalom jellegében beállott változást, bázisul szolgáltak ahhoz, hogy a dolgozó tömegek az alkotmány talaján állva szorítsák ki a gazdasági életből és a politikai hatalom tényleges gyakorlatából a kizsákmányoló osztályokat. Egyidejűleg felváltották a szocialista típusú államszervezet és jogrendszer felépítésének kereteit. Ezzel szolgálták a szocializmus alapjainak lerakását.

Érdemes figyelni az első népi demokratikus alkotmányok és az első szovjet alkotmány funkciói közötti különbségre. A szovjet hatalomnak nem volt szüksége arra, hogy alkotmánnyal dokumentálja a hatalom jellegében beállott változást. A fegyveres forradalmi harc, a régi államgépezet szétzúzása minden új alkotmánynál jobban kifejezte: nem volt szükség alkotmányos bázisra a kizsákmányoló osztályok felszámolásához sem. A kizsákmányolók mint osztály felszámolása a kizsákmányolók elleni fegyveres forradalmi harc során ment végbe (illetve a mezőgazdaság kollektivizálásával összefüggésben a harmincas évek elején a kizsákmányolók polgári jogainak egyidejű felfüggesztése mellett). Ezzel szemben a népi demokratikus fejlődés viszonylag békés útján az alkotmány lesz a szocialista állam- és jogrendszer megteremtésének, a kizsákmányolók felszámolásának és a szocializmus alapjai lerakásának jogi bázisa.

Ha az európai népi demokráciákat vizsgáljuk, ma már egyértelműen megállapíthatjuk,

hogy a szocialista építés időszakában elfogadott alkotmányok betöltötték alapvető funkcióikat. Minden európai szocialista államban végbement a kizsákmányolók mint osztály felszámolása, uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, a fejlett szocializmus építése került napirendre.

A fejlődésnek ebben az időszakában általában új alkotmányok elfogadására került sor, illetve azokban az esetekben, ahol már az első időszakban elfogadott alkotmány is tudatosan szocialista alkotmányként került elfogadásra, elegendő volt a korábbi alkotmány általános revíziója. Az újabb szocialista alkotmányok elemzése azt mutatja, hogy a fejlett szocializmus építésének időszakában az alkotmányok elsősorban a szocialista demokratizmus szélesítését, az alapvető jogok szocialista rendszerének kialakítását és fejlesztését, a törvényesség biztosításában elért eredmények megszilárdításán túl az alkotmányosság biztosítékainak továbbfejlesztését szolgálják.

A szocialista demokratizmus szélesítése — általánosságban szólva — a politikai rendszer olyan irányú fejlesztésében jelentkezik, amely változatlanul hangsúlyozza a szocialista államhatalom szilárdságát, a szocialista állam törvényes rendjének biztonságát, egyben előtérbe állítja azokat a formákat, amelyek lehetőséget nyitnak arra, hogy az állam minden polgára a hatalom tevőleges részeseként vehessen részt nagy társadalmi cél megvalósításában, a szocializmus teljes felépítésében. Ez egyben a politikai viszonyok szintjén kifejezi azt a kölcsönösséget, mely az állampolgárok személyiségének sokoldalú fejlesztése, képességeik kibontakoztatása és a közösség előtt álló feladatok között fennáll.

Az állampolgári alapjogok szocialista rendszerének kialakítása és továbbfejlesztése az alkotmányi szabályozás egész rendszerének felülvizsgálatát igényelte. Ez főként a jogok általánosságá válásából következik (A korábban csak a dolgozók számára biztosított jogok az összes állampolgárt megillető jogokká váltak.) Az új feltételek között új módon kell megfogalmazni nemcsak a köteleességek és jogok egymáshoz való viszonyát, hanem azt az összefüggést is, mely a most már minden állampolgárt egyaránt megillető jogok gyakorlása és az egész dolgozó nép érdekei között fennáll.

Míg a törvényesség biztosítása a szocialista építés időszakában elfogadott alkotmányoknak is központi kérdése (erre épülve már a szocializmus építésének időszakában a szocialista törvényesség biztosításának igen fejlett és differenciált rendszere alakul ki), addig az alkotmányosság biztosítékainak témaköre általában csak a szocializmus alapjainak lerakását követően jelenik meg, vagy kerül előtérbe. Ez főként azzal magyarázható, hogy a fejlődés korábbi szakaszán elfogadott szocialista alkotmányokban sok az olyan program-

jellegű szabály, amelyek realizálása nem csupán jogi kérdés (nem egyszerűen az intézmény bevezetését célzó jogszabály elfogadásán múlik), hanem elsősorban meghatározott gazdasági, politikai, kulturális, esetenként a nemzetközi viszonyok fejlődése által meghatározott feltételektől függ. Ezért ez az időszak kevésbé alkalmas az alkotmányosság jogi biztosítékainak kialakítására. Más a helyzet a szocializmus alapjainak lerakása után, amikor már nem új állami-jogi intézmények bevezetése, hanem a már létező intézmények megszilárdítása, fejlesztése áll az alkotmányi szabályozás központjában.

A *szocialista alkotmányok nemzetközi funkciója* részben egybeesik a proletár internacionalizmus elvéből folyó konzekvenciákkal, de egyéb kérdésekkel (így általában a szocialista állam külpolitikájával, de egyes területeken nemzetközi jogi vonatkozásokkal) is érintkezik, részben túlmutat azon.

Lenin pl. az első szovjet alkotmányt kifejezetten a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából értékelte, mikor jelentős belső funkcióinak kiemelése mellett utalt arra, hogy az a világ összes dolgozóinak számára közvetíti a szovjet munkáscsoportjai államszervezési tapasztalatait. A Szovjetunió 1936. évi alkotmányának pedig különösen a faszizmus elleni demokratikus egységfrontok kialakításában volt szerepe. Az alkotmányosság, a demokratikus jogok gondolatának előtérbe állításával dokumentálta, hogy a Szovjetunió az emberi haladás nagy vívmányai mellett áll. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az alkotmány számos rendelkezése kifejezetten ennek tudatában nyert megfogalmazást és esetenként olyan intézményeket is rögzített, amelyek gyakorlati megvalósulásának feltételei még csak kialakulóban voltak. Az első népi demokratikus alkotmányok kidolgozása során is megfigyelhető az a törekvés, hogy az elfogadandó alkotmány — az adott nemzetközi erőviszonyok közepette — méltó keretek között fejezze ki azokat a demokratikus vívmányokat, amelyek egyben a faszizmus elleni széles nemzetközi összefogás célkitűzései között is első helyen szerepeltek. A szocializmus alapjainak lerakása után elfogadott népi demokratikus alkotmányok nemzetközi funkcióját elsősorban a Szovjetunióhoz és a szocialista közösség országaihoz való viszonyt meghatározó rendelkezések jelzik.

4. *A szocialista alkotmányok alaptörvény jellegéről.*

A szocialista alkotmányfejlődés viszonyai közepette új módon vetődik fel az alkotmány alaptörvény jellege. A szocialista alaptörvény jellege kettős tartalmat takar, ennek megfelelően két oldalról vizsgálendő, éspedig: a) az alkotmány társadalmi szerepe, jelentősége, b) a jogrendszerben elfoglalt helye, az alkotmány és a jogrendszer viszonya — oldaláról.

A szocialista alkotmány elsősorban társa-

dalmi jelentőségét tekintve minősül alaptörvénynek. Az alkotmánytörvényt az emeli a közönséges törvények fölé, hogy az egész társadalom alapvető intézményeit fejezi ki és rögzíti. Ebben az értelemben véve tartalmazza az adott szocialista ország jogrendszerének legfontosabb szabályait.

Az alkotmány így felfogott társadalmi jelentőségében gyökerezik jogi értelemben vett alaptörvény jellege is, tehát az határozza meg helyét a jogrendszerben. Az alkotmány jogi értelemben vett alaptörvény jellege azt jelenti, hogy az alkotmány mint legmagasabb fokú jogszabály a jogforrások hierarchiájának csúcán áll, vele egyetlen jogszabály sem ellenkezhet, maga jelöli ki a jogforrások rendszerét és hierarchiáját, az alapvető jogforrások létrehozásának rendjét, a leglényegesebb törvényhozási tárgyak tekintetében pedig a jogalkotás kereteit.

Társadalmi jelentősége oldaláról közelítve az alkotmány alaptörvény jellegét, szükségképpen az alkotmány által szabályozott vagy szabályozandó tárgykörök körülhatárolásának problematikája kerül előtérbe. Az ezzel kapcsolatban kialakult különböző álláspontok alapján merült fel az a kérdés, hogy az alkotmányt a társadalom vagy az állam alaptörvényeként kell-e felfogni.

Ma már azt is meg lehet állapítani, hogy ez a szembeállítás gyakran látszólagos és inkább kellően nem tisztázott fogalmakat takar. Más esetekben azonban a szembeállítás valóságos és olyan szélsőséges felfogást tükröz, amelyeket eleve el kell utasítani. Így pl. semmiképpen nem lehet egyetérteni azzal a felfogással, mely az alkotmány társadalmi alaptörvény jellegét hangsúlyozva, mértéktelenül kiterjeszti az alkotmány szabályozási tárgyköréit, egyben szabályozási módszereit illetően elmosza jogi jellegét. Ez a felfogás elsősorban nem törvényt, hanem olyan társadalompolitikai dokumentumot lát az alkotmányban, mely alig határolható el a pártok (vagy népfrontok) programnyilatkozataitól. De nem lehet egyetérteni azzal a felfogással sem, mely a szocialista alkotmányban az állam alaptörvényét látja, ehhez azonban olyan konzekvenciákat fűz, amelyek kifejezetten az állam szervezeti viszonyaira, vagy jobbik esetben az állami szervezettel és az állami közhatalom gyakorlásával legközvetlenebbül összefüggő ún. szűkebb értelemben vett politikai viszonyokra szűkíti le az alkotmány által szabályozandó társadalmi viszonyok körét. Ez az álláspont ugyanis lényegében a polgári alkotmányfejlődés meghatározott szakaszára jellemző ún. közjogi vagy közjogi-politikai felfogást tükröz.

A különböző felfogásoknak ez a rövid jellemzése is mutatja, hogy a megoldást nem az alkotmány társadalmi és állami alaptörvény jellegének szembeállítására útján kell keresnünk, hanem a szocialista alkotmányt egyaránt az

állam és a társadalom alaptörvényeként kell felfognunk.

A társadalmi berendezkedés alapintézményeit közvetlenül kifejező alkotmányos rendelkezések a társadalom valóságos struktúráját írják le, azaz — az egész állami és társadalmi tevékenység számára irányt mutató szabályokként — a társadalmi rend egyidejűleg létező stabil, egymással strukturális kapcsolatban álló elemeit rögzítik. A szabályozási tárgykör kijelölésénél a társadalmi viszonyok differenciáltságát szem előtt tartva, alapvető politikai, gazdasági, kulturális, szociális viszonyok konkrét elemzése alapján speciális vonásaikat figyelembe véve lehet meghatározni a társadalmi berendezkedésnek az alkotmány szintjén kifejezendő alapintézményeit.

A szabályozási tárgykör túlzó kiterjesztésének szükségképpen gátat szab az, hogy a szélesebb értelemben vett politikai viszonyokra vetítve, azokon átszűrve, kerülnek meghatározásra a társadalmi berendezkedés alapintézményei. A szabályozás módszereit pedig végső soron az határozza meg, hogy az alkotmány mindaddig, míg állam van — elsősorban nem társadalmi-politikai dokumentum, hanem törvény, éspedig társadalmi-politikai és jogi értelemben vett alaptörvény. Ebből szükségképpen következik, hogy benne nemcsak nagyobb szélességben, hanem alapvetően más szabályozási módszerrel jelennek meg az állami-jogi viszonyok. Így pl. míg az állami szervezet tekintetében annak belső viszonyai is részletes szabályozást nyernek, addig a társadalmi szervezetek belső viszonyai változatlanul jogi, így alkotmányi szabályozáson kívül maradnak még akkor is, ha egyes típusaik, a társadalom előtt álló feladatok megoldásában betöltött funkcióik egyre több helyet foglalnak el a szocialista alkotmányokban. Éppen a társadalmi berendezkedés legáltalánosabb alapelveivel összefüggésben merül fel, hogy vajon az alkotmány minden tétele szükségképpen jogszabály is egyben. Elvileg nyilvánvalóan nem lehet kizárni, hogy az alkotmány kifejezzen olyan társadalmi-történeti tényeket vagy társadalmi normákat, amelyek nem feltétlenül válnak jogszabállyá az alkotmányba iktatás tényével. Ilyen pl. a párt vezető szerepének alkotmányos rögzítése. Semmi kétség az iránt, hogy a marxista-leninista párt vezető szerepe általános alapelve a szocialista államnak. Ez a vezető szerep azonban mint megvalósult történelmi-társadalmi tény — társadalmi módszerekkel valósul meg és nem kap állami-jogi szankciókkal alátámasztott kötelező erőt azért, hogy az alkotmányban is kifejezésre jut.

Irodalom. *Beér János—Kovács István—Szamel Lajos:* Magyar államjog. Bp. 1960.; *Bihari Ottó:* A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Concha Győző:* Újkori alkotmányok. 1—2. Bp. 1884—1888.; *Ferdinándy Gejza:* Magyarország közjoga. Al-

kotmányjog. Bp. 1902.; *Kovács István:* New elements in the evolution of socialist constitution. Bp. 1968.; *Kovács István:* A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Magyar alkotmányjog.* Szerk. *Beér János.* Bp. 1951.; *Molnár Kálmán:* Magyar közjog. 3. kiad. Pécs, 1929.; *Nagy Ernő:* Magyarország közjoga. Államjog. Bp. 1887.; *Tomcsányi Móric:* Magyarország közjoga. Bp. 1943.; *A szocialista alkotmányok fejlődése.* Szerk. *Kovács István.* Bp. 1966.

Burda, A.: Polskie prawo państwowe. Warszawa, 1976.; *Djordjević, J.:* Ustavno pravo. Beograd, 1975.; *Drăganu, T.:* Drept constituțional. București, 1972.; *Lepěskin, A. I.:* Kurs szovetskogo gosudarsztvennogo prava. Tom. 1—2. Moszkva, 1961—1962.; *Misin, A. A.:* Gosudarsztvennoe pravo burzsoaznuh sztran i sztran oszvodivcsihszja ot kolonialnoj zaviszimoszti. Moszkva, 1976.; *Peschka, P.—Rattinger, B.:* Ustavni pravo ČSSR. Praha, 1965.; *Szpaszov, B.—Angelov, A.:* Gosudarsztvennoe pravo narodnoj respublikii Bolgarii. Moszkva, 1962.; *Staatsrecht der DDR.* Red. *Egler, G.—Gruel, K. F.—Riege, G.* Berlin, 1977.; *Szovetszkoe gosudarsztvennoe pravo.* Red. *Visinszkij, A. Ja.* Moszkva, 1938.; *Szovetszkoe konsztituconnoe pravo.* Red. *Ruszinov, Sz. I.—Rjanzsin, V. A.* Leningrad, 1975.; *Trajnin, I. P.—Levin, I. D.—Kareva, M. P.—Askerov, N. D.—Durmanov, D.:* Szovetszkoe gosudarsztvennoe pravo. Moszkva, 1948.

Adamovich, L.: Handbuch des österreichischen Verfassungsrechts. 6. Aufl. Wien—New York, 1971.; *Biscaretti di Ruffia, P.—Rozmaryn, St.:* La constitution comme loi fondamentale dans l'Europe occidentale et dans les Etats socialistes. Turin, 1966.; *Cadart, J.:* Institutions politiques et droit constitutionnel. Vol. 1—2. Paris, 1975.; *Dacey, A. V.:* Introduction to the study of the law of the constitution. London, 1885. Magyarul: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Bp. 1902.; *Duguít, L.:* Droit constitutionnel. Paris, 1907.; *Ermacora, F.:* Österreichische Verfassungslehre. Wien—Stuttgart, 1970.; *Esmein, A.:* Éléments de droit constitutionnel français et comparé. Tom. 1—2. Paris, 1896.; *Hauriou, M.:* Précis de droit constitutionnel. Paris, 1929.; *Heller, H.:* Staatslehre, Leiden, 1934.; *Jellinek, G.:* Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1900.; *Jennings, I.:* Parliament. 2. ed. Cambridge, 1957.; *Kelly, A. H.—Harbinson, W. A.:* The American Constitution. Its origins and development. New York, 1970.; *Kelsen, H.:* Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. Tübingen, 1911.; *Kelsen, H.:* Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925.; *Laband, P.:* Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. Bd. 1—3. Tübingen, 1876—1880.; *Koellreuter, O.:* Deutsches Staatsrecht. Stuttgart—Köln, 1953.; *Löwenstein, K.:* Verfassungslehre. Tübingen, 1959.; *Marriott, M.:* English political institutions. 4. ed. Oxford, 1955.; *Mitchell J. D. B.:* Constitutional law. Edinburgh, 1968.; *Phillips,*

O. H.: A first book of English law. 5. ed. London, 1965.; *Schindler*, D.: Verfassungsrecht und soziale Struktur. Zürich, 1950.; *Schmitt*, K.: Verfassungslehre. München—Leipzig, 1928.; *Sontheimer*, K.: Politische Wissenschaft und Staatsrechtslehre. Freiburg, 1963.; *Smend*, R. M.: Verfassung und Verfassungsrecht. Berlin, 1928.; *Stein*, E.: Lehrbuch des Staatsrechts. Tübingen, 1971.; *Vedel*, G.: Manuel élémentaire de droit constitutionnel. Paris, 1948.

Alkotmánygyűjtemények: Jánosy Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye. 1—2. Pest, 1861—1867.; Konzstitucii zarubeznih szocialiszticesztüh goszudarsztv Europü. Red. Topornin, B. N. Moszkva, 1973.; Konzstitucii goszudarsztv amerikanszkogo kontinenta. Red. Gurvics, G. Sz. Tom. 1—3. Moszkva, 1957—1959.; *Peasle*, A. J.: Constitutions of nations. 3. ed. Hague, 1968.

Kovács István

ALKOTMÁNYJOG → Államjog

ALKOTMÁNYOSSÁG: I. Az alkotmányosság fogalma (43.) — II. A szocialista alkotmányosság elemei (43.) — III. A jogalkotás alkotmányossága (45.)

I. Az alkotmányosság fogalma

Az alkotmányosság fogalmát a politikai és jogi irodalomban a legkülönbözőbb tartalommal használják. Többen azonosítják néhány más, egyébként közeleső, illetve rokonfogalommal, még gyakoribb, hogy a pillanatnyi politikai erőviszonyoknak vagy uralkodó eszmei áramlatoknak engedve olyan elemekkel kötik össze, amelyek ugyan kétségtelenül kapcsolódnak az alkotmányossághoz, de azzal mégsem azonosíthatók. Így fordul elő, hogy gyakran szinonim értelemben használják az olyan egymástól eltérő fogalmakat, mint pl. alkotmányosság és alkotmányvédelem, alkotmányosság és alkotmányosság ellenőrzése, alkotmánybiztosítékok és alkotmányvédelem stb. Mindez megköveteli, hogy legalább az általunk használt terminológiák szintjén megkísérljük az alkotmányosság és a hozzá közeleső vagy kapcsolódó fogalmak lehető pontos körülhatárolását és egymáshoz való viszonyuk tisztázását.

Alkotmányosságon mindig az alkotmány megvalósulásának folyamatát, alkotmányosság védelme alatt az e folyamat megvalósulása feletti őröködést értjük azokkal az állami, jogi társadalmi intézményekkel együtt, amelyek minden esetben igénybe vehetők, ha valamilyen magatartás vagy intézkedés szembe kerül az alkotmány szabályaival. Alkotmányvédelem alatt magának a hatályos alkotmány egészének mint intézménynek a védelmét értjük, azokkal a jogi előírásokkal együtt, amelyek biztosítják, hogy az alkotmány megváltoztatása, módosítása csak az arra kijelölt alkotmányo-

zó hatalom által eszközöltessék. Az alkotmányosság és az alkotmány védelmére szolgáló intézmények együttesen adják egy adott államban az alkotmánybiztosítékok (alkotmányos garanciák) rendszerét.

Az alkotmányosság és az alkotmány védelmének egyaránt központi kérdése maga az alkotmányosság, azaz az alkotmány megvalósulásának folyamata. Az alkotmányosság és az alkotmány védelmének összes eszközei ennek a folyamatnak a biztosítékai, e folyamat egyes elemei, fokozatai körül csoportosulnak és alakulnak ki.

Az alkotmányosságnak az előbbiekben adott legáltalánosabb, merőben formális fogalma csak a kérdés első megközelítéseként fogható fel. Mint legáltalánosabb meghatározás a burzsoá és a szocialista alkotmányosság elemeit egyaránt tükrözi, egyben mint formális fogalom nemcsak a burzsoá és a szocialista alkotmányok közötti különbségek érzékeltetésére, hanem a szocialista alkotmányosság lényeges elemeinek, a szocialista alkotmány megvalósulása egyes fokozatainak a kifejezésére is alkalmatlan. (Bár a „megvalósulás” igénye már speciálisan a szocialista alkotmányosság követelményét jelzi.)

II. A szocialista alkotmányosság elemei.

Csak az alkotmány megvalósulása folyamatán, egyes elemeinek, fokozatainak elemzése vezethet el bennünket az alkotmányosság-fogalom teljesebb, a szocialista alkotmányosság specifikumait is tükröző meghatározásáig. Az alkotmány megvalósulásának folyamatát vizsgálva eleve ketté kell választanunk a szocialista alkotmány normáinak két csoportját. Nevezetesen: az ún. programelemeket tartalmazó normákat és az alkotmány már megvalósulásra váró, hatályosulást igénylő normáinak csoportját. A hatályosulás igényével fellépő normák megvalósulásának útján különösen szembevetődik, hogy az alkotmány megvalósulásának folyamata még a legdemokratikusabb burzsoá államban is csupán jogi jelentőségű aktusok láncolatára korlátozódik, és semmiképpen nem foglalja magában az alkotmányos normák hatályosulásához elengedhetetlenül szükséges anyagi feltételek biztosítását.

Önként vetődik fel a kérdés: vajon a mai imperialista államnak az az egyre inkább kifejezésre jutó törekvése, hogy a monopóliások érdekében ugyan, de bizonyos fokokig mégis befolyásolja a gazdaságot, mennyire módosítja ezeket a klasszikus kapitalizmus tőkés államára kétséget kizáróan érvényes megállapításokat. Rövid vizsgálat arról győző meg bennünket, hogy a módosulás egészen minimális. Az alkotmányosság és törvényesség fogalmakat egyaránt abszorbeáló modern Rule of Law-mozgalom pl. igen széles határok között mozgó célkitűzéseket ismer, a laissez faire, laissez passer elvétől kezdve természetjogi értékeken